

१३

इति श्रीसुता भागवतसूत्रेण कार्यां लेखिता १५२

दुःखेत्यादि दुःखत्रयं पञ्चाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदेविकं च तत्रात्मानं शरीरमन्तःकरणं चाधिरूपपञ्चायते तदाध्यात्मिकं दुःखमवानपि नादिषु
कापजन्यं कामादिजं च तथा भूतानि प्राणिनोधि रूपपञ्चायते तदाधिभौतिकं व्याघ्रचोराद्युत्पन्नं स्वदेवानां प्रादीनाधि रूपपञ्चायते तदाधिदे
विकं दाहणीतादिकृतं यक्षराक्षसविनायकप्रहाद्यावेशनिवंधनं च यद्यपि सर्वमेव दुःखं मानसमेव तथापि मनोमात्रजमन्त्यानि मन्त्राभ्यां मानसत्वात्मा
नस्त्वविभागः तस्य दुःखत्रयस्याभिधानात् असत्यसंबंधात् तदपघातके प्रकृतिपुरुषविवेकद्वारा दुःखोच्छेदके हेतौ वक्ष्यमाणं ॥ २ ॥ २ ॥

एतन्मेषावतांजित्तासाभवत्येवेत्यर्थः यद्यपि वर्तमानं स्पष्टं दुःखं द्वितीयक्षणे स्पष्टमेव नश्यति अतीतं तु नष्टमेव तथाप्यनागतस्य दुःखं नश्यति तौ तात्पर्यम् अत्र यद्यपि सत्त्वायेवादेन ध्वंसप्रागभावस्योभावः तथापि निवृत्तिरत्र स ह्यस्य तात्पर्यमेव स्पष्टं सत्त्वाः प्राप्तिर्योग्यतेन नवानागते मानाभावः यावच्चित्कालावस्थायिकार्षे जननशक्त्या वावृत्तिसत्त्वमनागतदुःखानुमानात् ननु तत्र शरीरदुःखस्य रसापनादिसे

दृष्टेसापार्थ्येचेन्नैकान्त्यनतोभावात् १ ॥ १ ॥

वनात् मानसस्य मनोऽतस्त्वीपानभोजनारित आधिभोतिदस्य नीतिशस्त्राभ्यासनिर्वाहवस्थानसेवनादित आधिदैविकस्य मणिमंत्रौषधादिनोद
शेषायादेवोच्छेदो भविष्यतीत्याशयेनाशंकते दृष्टेः सेति दृष्टेः प्रसिद्धौषधादिविषय एव साजिज्ञासा अपार्या अन्यपदसिद्धास्त्विति चेदित्यर्थः
निषेधपति नेति एकां न त्वंदुःखोच्छेदस्यावश्यपक्षतम् अत्यन्तत्वं दुःखस्य पुनरनुतादः तदुभयस्य दृष्टोपायादभावात् १ ॥ १

ननुसर्गस्य दुःखासंभित्तादयस्तत्तत्तदेतज्ज्योतिषोमादिकल्पवज्जिज्ञासाभविष्यति तत्राह दृष्टव्यं नि गुरुमुखारुतुश्रुतत्तनुश्रुतवोवेदः स्मेको
उरूपः तेन मोक्तो ज्योतिषोमादिरनुश्रुतविक्रुतापोदृष्टवत् औषधादिवत् अत्रहेतुमाहसहीति हिपतः अविशुद्धिः अंगवैशेष्यमनहिंसादि
स्तु अविशुद्धिः अविशुद्धिः तिशास्त्रनिषिद्धिंसाव अततोवक्ष्यपत्रादिछेदानाम अग्निसान्निध्यात्सुदृजनुनाशे अत्रसंभवात् अतोदुः
खहेतुरेव क्षयेति तत्कर्मणः क्षयित्वेन नात्मन दुःखोच्छेदकत्वं क्षयान्नरं दुःखोत्पत्तेरित्यर्थः अतिशयेति तत्राप्यधिकस्तत्तिदर्शनात्

दृष्टवदानुश्रुतविकल्पविशुद्धिः क्षयातिशयपुक्तः तद्विपरीतः श्रेयान्मन्त्रावक्तव्यविज्ञानात् २ ॥ २ ॥

ध्यामर्षाभ्यां स्वीयोदुःखित्वादिवातिशयपुक्तः ननुविधिसंस्पृष्टनिषेधविषयतायाविरुद्धत्वात् अन्यथाविधिनिषेधाधीनमवृत्ति
निवृत्तिसमावेशदोषसंगराहवनीयविधिः परहोममिव नहिंसादित्यादिनिषेधोः ग्रीषोमीयं पशुमालभेत्त्यादिविधिविषयपागी
परिहंसापरिहृत्यप्रवर्जितश्रियागीयातिरिक्तहिंसेवपापं न पागीयेति चेत् नहिंसायां विषयधीनेषाधनत्वस्य निषेधाधीनानिषसाधनत्वस्य
चसत्त्वेन प्रवृत्तिनिवृत्तिसमावेशसम्भवात् पशुवधप्रयुक्तस्यात्मानिषस्य विनयपापासादिसाध्यदुःखस्येवाभ्युपगमेन ननुसाध्यमहाफला

गम.

२

यित्याप्रवृत्तेरुपपन्नत्वेन विधिनिषेधाधीनमवृत्तिनिवृत्तिसमावेशदोषाणामनवकाशात् पापमेव हिंसि धातुपरवाचा पागीपापिहिंसेति तदुचि
तं ज्योतिषोमादिकल्पवज्जिज्ञासाभविष्यति तत्राह दृष्टव्यं नि गुरुमुखारुतुश्रुतत्तनुश्रुतवोवेदः स्मेको
उरूपः तेन मोक्तो ज्योतिषोमादिरनुश्रुतविक्रुतापोदृष्टवत् औषधादिवत् अत्रहेतुमाहसहीति हिपतः अविशुद्धिः अंगवैशेष्यमनहिंसादि
स्तु अविशुद्धिः अविशुद्धिः तिशास्त्रनिषिद्धिंसाव अततोवक्ष्यपत्रादिछेदानाम अग्निसान्निध्यात्सुदृजनुनाशे अत्रसंभवात् अतोदुः
खहेतुरेव क्षयेति तत्कर्मणः क्षयित्वेन नात्मन दुःखोच्छेदकत्वं क्षयान्नरं दुःखोत्पत्तेरित्यर्थः अतिशयेति तत्राप्यधिकस्तत्तिदर्शनात्
दृष्टवदानुश्रुतविकल्पविशुद्धिः क्षयातिशयपुक्तः तद्विपरीतः श्रेयान्मन्त्रावक्तव्यविज्ञानात् २ ॥ २ ॥
एकान्तात्पत्तिरुदुःखोच्छेदक्षमः सकलस्य दुवृत्तितदाह व्यक्तेत्यादि व्यक्तेभूतादिः अमन्त्रप्रधानम् तः पुरुषः एषां विविच्यज्ञानाद्वर्तनीत्यर्थः
अयमभिप्रायः आत्मानात्मविवेकसाक्षात्कारकत्वेन त्वाद्यविलाभिमाननिवृत्त्या तत्कार्येण द्वेषधर्मो धर्मो घृतुत्यादात्तवोमन्नरुमणोचावि
द्यारागादिसहकार्येच्छेदरूपदाहेन विषाकानारंभकतात्प्राथम्यसमाप्तनरं पुनर्नन्माभावेन त्रिविधदुःखात्पन्ननिवृत्तिरूपो मोक्षो भवती
ति तादृशसाक्षात्कारहेतौ मननारब्धविचाररूपेण त्वेमेतावतो जिज्ञासाभवत्येवेति २ ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥

सौख्यं नं.
५

प्रमाणानां लक्षणायाह प्रतिविषयेत्यादि प्रतिविषयं नियतविषयोऽध्यवसीयते निश्चीयतेऽनेनेति प्रतिविषयाध्यवसायपरिच्छिन्नं चतुष्टयी
नोह्यारि विषयकतनियमात्रिपतविषयकतम् ननु कारणेन मेधादिना कार्यस्य दृष्ट्यादेर्ज्ञानं कार्येण धर्मादिना कारणस्य दृष्ट्यादेर्ज्ञानं
न प्रत्यक्षं तथा च ते केन प्रमाणेन जनयितव्येति तत्राह त्रिविधमिति। तथा चानुमान एव तयोः प्रवेशः तथा च गौतमसूत्रम् अथ तत्सर्वं त्रि
विधमनुमाने पूर्ववत् शेषवत्। आम्भतोदृष्टं चेति तत्सर्वं व्याप्त्यादिप्रत्यक्ष एवैकं एवैवत् कारणेन कार्यानुमानम् शेषवत् कार्येण कारण

प्रतिविषयाध्यवसायोदृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् तच्चिद्गुणलिङ्गिपूर्वकमाप्त्युतिरामवचनम् ५ ॥ ५ ॥

नुमानम् सामान्यतोदृष्टम् कार्यकारणान्यलिङ्गकम् यथा वा पृथगीतं चंपकभागोरुशादिमानाभ्यादिति त्रितयसाधारणमनुमानलक्ष
णमाह तच्चिद्गुणेति तस्य साध्यस्य लिङ्गव्याप्यम् लिङ्गपत्रविधुते सलिङ्गी व्याप्यवान्पक्षः पूर्वकारणं यस्य सत्यस्य सत्यं तथा च साध्यव्या
प्यविशिष्टपक्षमत्यक्षं ब्रह्मव्याप्यधर्मवत् तस्याद्याकारः परमशैः नुमानमनुमितिकारणतादित्यर्थः शब्दलक्षणां चतुर्माह आप्तवचनमिति
आप्तवचनद्वयं चेत्याप्तवचनम् आकांक्षासन्नियोग्यतातात्पर्यवत्पदं च लक्ष्यनिर्देशोपम-आप्त्युतिरिति लक्षणम् प्रकृतवाक्या

राम.
५

योगोचरपार्थक्यज्ञानवानाप्तः अप्रतिश्रुतिर्विक्रमं तथा चामोक्तवासत्वमितिलक्षणमाप्तम् सुकालकादिपार्थक्यवाक्ये तसेप्वरसां व्यमतेरे
प्वरणवाप्तः अयमतेतुतत्रप्रमाणमिति संक्षेपः वस्तुतस्तु त्वमतेरन्दिपादिर्वनप्रमाणं किन्तु रन्दिपादिजन्मावृत्तिरेव तथाहि अविशंवादिज्ञान
मनधिगततत्त्वबोधोवाप्रमाणं तस्या अप्रयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धितदेव प्रमाणसामान्यलक्षणम् तत्रेन्द्रियसंचारमार्गेण वा ह्यवस्तुसम्ब
न्धितसेन्द्रियसन्निरुद्धार्थविशेषावधारणमथानावृत्तिः प्रत्यक्षं यथा घटोपमितादि गृहीतव्याप्तिकेन हेतुना साध्यवतिपक्षे ज्ञायमानेन
साध्यविषयावृत्तिरनुमानम् यथा पूर्वतो न हि मानित्यादि आप्तोक्तेन शब्देन श्रोतुल्लभ्यार्थकारावृत्तिरगमः यथा स्वर्गकामोपजेनेति वा
कात्स्वर्गकामनावतापागः कार्येति अत्र सर्वत्र यौगोपबोधः फलम् येन जानामीत्यादिव्यवहति जनस्यात्तां विसरः कारिकायस्तु प्रतिवि
षयमध्यवसीयते निश्चीयते विषयीक्रियतेऽनेनेतीन्द्रियजवृत्तिरूपं ज्ञानं प्रत्यक्षम् लिङ्गलिङ्गिपूर्वकं स्वज्ञानद्वाराहेतुपक्षजन्यसाध्यज्ञानम्
नुमानम् आप्त्युतिः आप्तेन शब्देन शाब्दबोधरति ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥

संख्य-
५

इदानीं प्रमाणत्रयविषयानाह सामान्यतश्चिः षष्ठ्यन्तः तसिः तथा चेन्द्रिययोग्यस्य सर्वस्यापेक्षितत्वाच्च दृष्टान्तस्य सादेव सिद्धिः तेन पृथिक्का
दीनां प्रत्यक्षादेव सिद्धिरिति भावः अतीन्द्रियाणां प्रकृत्यादीनां सिद्धिरनुमानात् पृथग्वहन्तं सकारणकं कापेत्वाहुद्वदितिकारणान्तरवा
धात्मकतिसिद्धिः नच पुरुष एव जनकोस्तु तस्मात्परिणामित्वेनाजनकत्वात् तस्मादपि परोक्षमतीन्द्रियेणागस्य स्वर्गसाधनत्वाद्याभावात् शब्दप्र

सामान्यतस्तु दृष्टान्तीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमात्रागमात् सिद्धम् ६ अनिर्गुणत्वामीप्या
दिन्द्रियया तान्मनोऽनवस्थानात् सौख्याद्यवधानादभिभवात् समानाभिहाएच ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

माणादित्यर्थः ६ ननु प्रकृत्यादौ प्रत्यक्षमेव कथं न प्रवर्तते तस्यां कायां प्रत्यक्षविपर्ययान्तेनाहानिर्गुणदिति प्रत्यक्षं न प्रवर्तते इति शेषः अत्रार्थेण
तः पक्षीनदृश्यते इत्यदोषात् दोषश्च क्वचित्प्रदेव अस्यास्यैव दिग्दर्शनं न तस्यादिति चक्षुर्गोलगतः कर्णैर्दिशितसामीप्यान्न गृह्यते अ

+ नात् व्यासं नो न तदिन्द्रियसंयोगाभावात् सौख्यादिन्द्रियायोग्यत्वात् व्यवधानात् कुड्यादौ अभिभवो बलवत्सजातीयसंबन्धः यथा सौरालोकाभिभवा
सुदृप्रमानगत्याते समानाव्यभिहारः समगुणानां मिश्रणम् यद्यमाहिषादिदुग्धे यत्तितंगव्यदुग्धं न गृह्यते ७

प्राप्यमिदं सत्यम् रश्मिगोलकतस्त
नामानां प्रातः मनसोऽनवस्था ५

नन्वेवामन्यतर्मधीनः प्रत्यक्षमावर्तिभवदीपेमतं न च पुक्तम् प्रकृत्यादीनामभावात् निवन्धन एव स भविष्यतीत्यत्राह सौख्यादिति सौख्यान्निरवयव
द्वयत्वेनेन्द्रियायोग्यत्वात् तेषां प्रकृत्यादीनामनुपलम्भो न प्रकृत्याद्यभावात्कृतः कार्यतस्तदुपलब्धेः कार्येण ते प्राप्तिरेः कार्यलिङ्गकतदनुमान
स्यावधितत्वादिति भावः किं कार्ये तत्राह महदादीति आदिपदादहंकारपञ्चतन्मात्राणि गगनादपञ्च तत्र सरूपं महत्तत्वादिसमकम् तत्तद्विभा

सौख्यान्नरनुपलब्धिर्नोभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः
महदादितच्च कार्यप्रकृतिसरूपं विरूपञ्च ॥

जकोपाधवच्छिन्नजनकत्वात् विरूपगगनादितादृशा जनकत्वात् एतत्कथनं कार्येणां विवेकज्ञानाय साक्षात् विवेकेनात्मतत्त्वज्ञानेजि
ज्ञासाक्षात्साधर्म्यवैधर्म्यप्रकारककार्यतत्त्वज्ञानस्यैव लोपयोगितादित्यग्रेष्कुटीभविष्यति ८ ॥ ८ ॥ ८ ॥ ८ ॥

सं०
६

ननुतार्किकनपेसतोऽसृजायने तथाचपावत्कार्येनजातेनावसर्पेनकारणस्यममाणभावेनासत्तापत्तिः तथाचकथं पञ्चादपिनस्पसत्तं स्यात्।
नहिकार्येणासत्तत्वं कर्तुं शक्यते तत्राहासदिति कार्यकारणव्यापारतप्रागपिसदेव ननुनदानामसत्त- असदकरणान् असतो न प्रदुतुल्यस्य
प्रागविद्यमानस्योत्पत्त्यासम्भवात् अन्यथानप्रदुस्यापिद्वाराणापतेरसत्ताविशेषात् हेतुनरमाहोपादानग्रहणात् उपादानं समवायिकारणं
सकार्यार्थिनाग्रहणात् यथादध्यधीहीरसपादनेनामत्- यदिचासत्कार्ये स्यात्तर्हिदध्यधीअदस्योपादानंकुर्यात् नचकुरुते तस्मादुपादा
असदकरणदुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात्॥

नग्रहणादपिजायनेकारणोकार्यमस्तीति हेतुनरमाहसर्वसम्भवाभावात् लोकेपद्यस्मिन्नस्तिनदेवतस्मान्जायतरतिवक्तुंशकंमदादिभ्य
एवयदादिदर्शनात् यदिचासत्कार्ये स्यात्तदातत्सर्वं सर्वत्रसंभवेत् असत्ताविशेषात् नचपत्रयस्यप्रागभावोस्ति स एव तत्रजायतरतिवाच्यम्
तेननुत्पाददर्शनापंप्रमाणभावः कुत्रस्यात् नचकालरतिवाच्यम् प्रागभावस्यक्रियाविरहेणतेतावागमनविरहेन ननु रतित्वेनस्यात् नचाधिकरणं
तन्नुरूपएवपटप्रागभावः तर्ह्यधिकरणत्वाविशेषाद्दुदादिप्रागभावरूपतापि स्यात् नचपटनिक्षिप्तकारणत्वेनियामकम् ॥ २ ॥ २ ॥

गम०

असत्तः पटादेर्निरूपकत्वादियर्मासम्भवात् सदसतो रसम्भवात् निरूपकत्वादेर्निरूपकस्वरूपत्वेनतद्दोषतादवस्थम् कारणेकार्यसत्तायां
त्रिरूपितकारणतामघेवनामत्रेतिनियामकाभावादित्याद्यमत्रविल्लरः हेतुनरमाहशक्त्यशक्तकरणदिति कार्यशक्तिमत्वमेवोपादा
नत्वम् अयस्यदुर्वचत्वात् शक्तिश्चकार्यस्यानागतारस्यैव अर्थान्नरत्वेतस्याः कार्यसम्बद्धत्वेऽवस्थाः संबद्धत्वेनासत्तासंबद्धरति श
क्त्यशक्तकरणदपिसत्कार्यमित्यर्थः हेतुनरमाहकारणभावाच्चेति तद्देनर्ह्यवाहनमासीदित्यादिश्रुतेरुत्पत्तेः प्रागपिकार्यकारणभे
दश्रवणेनकार्यस्यकारणत्वकत्वादपिसत्कार्यम् असत्तेहिसदसतोभेदानुपपत्तेरित्यर्थः अपिचलोकेपदात्मककारणतदात्मककार्यमितिह

शक्त्यशक्तकरणकारणभावाच्चसत्कार्यम् ६ ॥ ६ ॥

ए पथाकोद्वेभ्यः कोद्ववात्रीहिभ्योव्रीहयोजायने यदिचासत्कार्ये स्यात्तदाकोद्वेभ्योव्रीहीणांव्रीहिभ्यश्चकोद्ववाणामुत्पत्तिरित्यन्तचदृश्यते तस्मा
त्कार्यस्यकारणत्वकत्वादपिसत्कार्यमिति नचतर्हि कार्ये स्यनित्यत्वमसत्तासामग्रीवैपर्य्यप्रसङ्गरतिवाच्यम् सामग्रा अभिव्यक्तयेत्तात् नचा
भिव्यक्तेरपिजन्मत्वेसत्कार्यवादवापः स्यात् नित्यत्वेसदेवाभिव्यक्तिः स्यात्तस्या अप्यभिव्यक्तयेत्तापामनवस्थापतिरितिवाच्यम् अवहारोपयोगित्त
त्वाभाविभ्यक्तेस्तत्कार्येनिरसत्त्वगुणरूपतपानित्यत्वेपितमसापतिवद्वत्वाच्चवहारोपयोगित्वम् अभिव्यक्तसामग्रात्तत्तेनकेनमणोरिवत
मत्तःप्रतिवद्भावाच्चवहारस्तत्त्वमितिसामग्राउत्तेजकत्वमात्रादुकारणत्वकार्यवादवाधाभावात् तस्मात्कार्यकारणयोर्भेदेपिअवहारस्तमता

कार्यमनाभिव्यक्तयेवनामप्रातिन्येपिदो
परसास्तिविल्लरः

सां०

नत्र एवैसा मार्यायामहदादिकायं प्रकृतिविरूपं संप्रत्यक्षं तदिदानीं विशिष्यज्ञानापर्योपनिर्देनुमदिति व्यक्तं महदादिष्वन्यत्र यो विंश
तिसंख्येहेतुमत हेतुः कारणं यस्याविर्भावहेतुमतः काराचिदाविर्भावशीलम् अनित्यं कदाचिन्निर्भावशीलम् अद्यापि असर्वगतं विभु
तेक्रियानस्यात् सक्रियं प्रवेशादिक्रियावत् उच्चारणो हि एकंदेहं न्यक्कादेहान्नरं प्रविशति अनेकं प्रतिपदं भेदात्तजानीयभेदवत् तत्तत्वा
त्रस्वाश्रयप्रतियोगिकामोन्याभावसमानाधिकरणतत्त्वविभानकोपाधिमत्तम् याति चेदं महदादिषु महदादिप्रतियोगिकामोन्याभावेनम
हदत्तत्वेदो महत्तादेः समानाधिकरणत्वात् प्रकृतौ तु न्यातिप्रकृत्योन्याभावस्य प्रकृतावसत्तात् परस्परतेपितः प्रकृतित्वाभावात्
ह्येति व्याप्तिवारणापनुत्रिगुणत्वे सतीति विशेषणीयम् अथ नानेकत्वे सगैर्भेदेन भिन्नतम् सर्गह्यसाधारणभाववदिति पावत्
तेन नाम त्रानिव्याप्तिः आश्रितं ह्येति मतं यथा महत्तत्त्वप्रधाने अहंकारे बुद्धौ पंचतन्मात्राण्यहंकारे भूतानि तन्मात्रेषु एवं यथा संभ
वमूख्यम् त्रिहं लिङ्गपत्तिज्ञापपत्तीति लिङ्गमनुमायकम् भवति हि कार्यमिदं कारणस्याव्यक्तस्यानुमितिजनकम् भोग्यत्वाद्बुद्धः परस्परत्वा
नुमितिजनकम् सावयवम् अवयवैर्गौर्गुणैकम् परन्तु साक्षात्परं परावाप्रकृत्यधीनत्वरूपपरिणामकं भवति एतदेधर्म्यं प्रकृतावाह विपरी
तमिति अव्यक्तं प्रकृतिः विपरीतम् अहेतुमतः कारणतविश्रान्तेस्तत्रैवांगी ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हृदय

कासत् नित्यम् अनुसन्निधमेकत्वात् अपि सर्वगतत्वात् निश्चितं शान्तादि क्रियाभ्यस्तान् एकं सजातीयभेदभ्यस्य निराश्रितं कारणभ्यस्तान् अलिङ्गं कारणाननुमापदं तेनास्य पुरुषानुमापकत्वेऽपि न हानिः निरवयवमन्तराकारणकत्वात् स्वतंत्रं कार्यं स्वयं समर्थत्वात् यद्यप्येते धर्मापुरुषस्यापि तथापि गुणवत्त्वे सतीति विशेषणीयमन्तेन न तत्रातिव्याप्तिरिति संक्षेपः १ एवं व्यक्ताव्यक्तयोर्वैतण्यमुक्तात्मा रूपमात्रिगुणमिति व्यक्तमहदादितथा प्रधानं प्रकृतिः त्रिगुणसत्त्वरजस्तमांसित्रयोर्गुणाः यस्य तत्रिगुणम् तत्र प्रकृतेर्गुणत्रयसाप्तावस्थारूपत्वात् महदरेऽप्रकृतिकाप्यन्तेन गुणसंबन्धात् अविवेकिप्रकृत्यभिन्नम् तत्र महदरेऽप्रकृत्यभिन्नत्वं कार्यकारणयोरभेदात् प्रकृतेस्तु स्वतएव विषयः जाहेतुमदनित्यमप्यपि सन्नियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् सावयवंपरन्तर्व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् १ त्रिगुणमेविवेकिविषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथाच पुमान् ११ " ११ " ११ " ११ "

नभिः ननु योगाचारमतवज्ज्ञानाकारः तथासत्येकस्यबहुभोज्यतानस्यात् ज्ञानसततरीपसततत्तसुहृत्मात्रवेद्यत्वात् साध्यामंगुलावत्तेनतुल्यम्॥
अथवाभोज्यत्वेनसर्वपुरुषाणांपरपस्त्रीवतुल्यम् अचेतनेस्वप्रकाशचेतनादिभ्यः अनवभासकत्वात् प्रसवधर्मि प्रसवोन्माविर्भावहेतुत्वंधर्मोपस्य
तजादृशंयस्याहुर्द्यादिकमहंकारदिकंप्रसूतेप्रधानंनुबुद्धिंप्रसूते तदिदं सर्वव्यक्ताव्यक्तयोस्सारूप्यमुक्तम् अधुनाव्यक्ताव्यक्तयोःपुरुषस्यवसाधर्म्यं
वेधर्म्यं चाहतद्विपरीतस्तथावपुमानिति ताभ्यामव्यक्ताव्यक्ताभ्यामविपरीतोविरूपो निर्गुणत्वात् विवेकित्वात् निस्साध्यामत्वात्चेतनत्वात्अप्रसवधर्मि

त्वाच्च तणाचायनासहूपोष्यहेतुमत्वादिना पृच्छ
 क्रमरूपोपपत्तेस्तत्संख्ययेति भावः ११ ॥

सं.
८

त्रिगुणमित्युक्तं तत्र विज्ञात्मका गुणाः किमर्थः किंपरतपश्चतत्राह प्रीतीति गुणास्तत्परजस्तमोसिपयासेर्यंप्रीत्यादिहः तत्र प्रीतिस्तुल्य
उपलक्षणम् आर्जवमारेवही अद्वयमानुकम्पात्तानादीनाम् अप्रीतिदुःखम् उपलक्षणं वेदवद्वेदमत्सरनिन्दानिहतादीनाम् विषादो मोह उप
लक्षणं विप्रलम्भमयनास्तिक्यकोटित्यकार्पण्यतानादीनाम् पुत्रेन दुपलभ्यते तत्राह गुणः अत्येव अतिभावः लक्षणमुक्ता प्रयोजनया
ह प्रकाशेत्यादि प्रकाशोऽवभासः प्रहतिश्चालनं निपमः प्रतिबन्धोऽर्थः प्रयोजनं येषां तेनाहः तत्रावभासः सत्वेन चालनं रजसाः प्रतिबन्धस्तम
सा तथाहि सत्वरजसाचालितं कार्पण्यं जनयेत् पथावरकेण तमसानिपम्येत तथाच तमसा प्रतिबन्धस्तत्त्वाद्येक्षमेव भवति अतस्तत्प्रतिब

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रहतिनियमार्थाः अमोमभिभवाप्रपजननमिधुनरनपश्चगुणाः १२

भूलस्य प्रयोजनं बोध्यम् अमोमेति अत्रास्योपदेहति परं चतुर्ष्वप्यनेति तथाचामोमभिभवत्तपः तथाहि सत्तमुत्कटं भूतारजस्तम
सा अभिभूयंतां तद्वर्तिलभते एवरजः सत्तु तमसा अभिभूयंतां एव तमस्तत्परजसा अभिभूयंतां अमोमप्रपत्तपः अमोमप्रपत्तपः अमोमप्रपत्तपः
सकार्पण्यं च अमोमप्रपत्तपः सहकारिणो कृता प्रवर्तते अमोमजननरजपः कार्पण्यं त्रिगुणात्मकत्वाद्योयजनकार्पण्यः अमोममिधुनर
तपः स्त्रीपुरुषवदमोमसंयोगशीलारण्यः अत्रापे विशेषः एकोपदाधिकस्तदापरोर्द्वेलावितिनयेव दर्शनात् १२ ॥ १२ ॥

सत्तोदीनामसाधारणं धर्मविवेकोपयोगापाहसत्त्वमिति लघुत्वघुत्वकत प्रकाशकमिद्विषयसन्निर्द्वेषसत्यर्थावभासकं सत्ताधिक्येनेवांग
नालघुतापा उपलब्धे हि द्विषाणां विषयग्रहणसामर्थ्यदर्शनाच्च लघुत्वप्रकाशकत्वं च सत्त्वस्य लक्षणम् तत्र लघुत्वं कार्पण्यं हेतुमत्तोप
मैश्वर्यं सांख्यार्थैः उपलब्धं कंसंज्ञेयजनकमाचलम् सत्क्रियं रजसेव संज्ञेयक्रिययोस्तत्त्वमात्रेण कृतं सत्क्रियत्वं च रजसो लक्षणमिति भा
वः गुरुगुरुत्ववत् वरणकं आवरकं तमसेवाद्गुरुत्वविषयतां भासप्रतिबन्धयोर्दर्शनात् गुरुत्वं तच्च दिद्विषयापारमिद्विज्ञाद्वारात् तत्कार्प

सत्त्वलघुप्रकाशकमिधुमुपलब्धं कंचलं चरजः गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः १३ ॥ १३ ॥

प्रतिबन्धकत्वं च तमसो लक्षणमिति भावः नन्वेतत्कथनेन सत्परजस्तमोसिज्ञात्यन्तरापेवेति लभ्यते तथाच तेषां परस्परविरोधानां क
थमेकत्र प्रवृत्तिस्तम्भवति परस्परविरोधानां शत्रूणां मेकार्पण्यं कारणानुपलम्भात् तत्राह प्रदीपवदिति पथांते लवर्तिदीपानां परस्परविरोधेपितैलवर्ति
भ्यां सह दीपः प्रकाशं जनयति तद्वदित्यर्थः दीपोपातैलपतनेन दीपनाशान्नैलमपि दीपविरोधि एवंतिरपि स्वस्य केन दीपनाशिकेति १३ ॥

अविवेकितादिकं मरुतादिसाधर्म्यमुक्तं तत्तत्पक्षेषु सिद्धमित्यत आह अविवेकादिरिति अविवेकादिरिति धर्मपरः अविवेकितादिकं प्राप्तिरुक्तं म
रुतादिष्ववधितम् कुतश्चैगुणात्मकत्वं त्रिगुणात्वात् व्यतिरेकसहकारेणैव येषु मानमिच्छन्ति ता असाहचर्येणैव तस्याविवेकितस्य विष
येणोपपन्नसत्त्विपर्यय आत्मा तत्रैगुणाभावात् तथा च यत्र अविवेकिताभावस्तत्रैगुणाभाव आत्मवदिति व्यतिरेक आश्रय एव अतस्तत्ति

अविवेकादिसिद्धस्यैगुणान्नद्विपर्ययाभावात् कार
णगुणान्मकृत्वात्कार्यस्यावक्रमपिसिद्धम् १५ ॥

द्विरप्यवधितैवेतिभावः ननु प्रकृत्यभिन्नतमहदादीनामुक्तं प्रकृतिसिद्धिरेवतु कुतस्तत्राह कार्यस्येति महतत्वादीनां कारणाभावेनित्यता
पत्यात्मनोऽनिर्मितस्यस्यादिति जन्मत्वमेवावश्यकमत्र न च तत्त्वमानजातीयगुणककारणकमेव वा अत्र तपेवानुभवात्कर्त्तृत्वाच्चन
नित्यमेव तस्यापि कारणास्वीकारेऽनवस्थापनिस्यात् अतोऽमर्कप्रधानम् अपि नातत्रैगुण्येव सिद्धमित्यर्थः १४ ॥ २ ॥

राम.
८५

महदादिभ्योभेदेन प्रधानं हेतुभिस्साधयति मेदानमिति कारणमस्य अक्षमित्युत्तरेण चेति भिद्यन्तरतिभेदाः महदादयस्तेषां परिमाणान्त
अप्यपित्वात्परिमितत्वात् अनेकत्वरूपभेदवत्त्वाद्वाप्यद्वन्द्वमप्यपि चतुर्जन्तुकार्येण भवति च महदादिकं प्रति पुरुषनिपतत्वात्तदनेकम
अपि च अतस्तत्कारणं योग्यतया नित्यमेकं प्रधानमेवेति भावः हेतुत्वात्माह समन्वयान्न स्वतः स्वमोहान्वितत्वरूपसमानधर्मवत्त्वादि
त्यर्थः आह तानां तेषां तत्समानस्वभावैककारणकत्वमावश्यकम् तच्च कारणं योग्यतया प्रधानमेवेति भावः इति आसि प्रधानमित्याह शक्ति
तः प्रवृत्तेः चेति शक्तिमत्त्वादेव कार्यानुकूलप्रवृत्तिसम्भवात्कारणानां शक्तिश्च प्रवृत्तिरेवापरिकायतः कार्यमहद्वति प्रथमदा एण हीनं वक्ष्या

भेदानां परिमाणान्समन्वयाच्छक्तिनः प्रवृत्तेश्च कारणाकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूपस्य १५ ॥ १५ ॥

द्वितीयः इति भावः इतश्चास्ति प्रधानमित्याह कारणकार्यविभागादिति कारणोसतः कार्येणैव कर्मोद्भूतामिव निस्सरणात् रूप एव रूपं यथाभावादि
रूपविभागान्महरादिकार्येण तादृशतादृशावस्थाहेतुरख्यत्वमेवेति भावः इतश्चास्ति प्रधानम् अविभागाद्वैचल्यस्य अवस्थार्थेण ज्ञेयं विश्वह
पस्य त्रिलोकस्याविभागात् प्रत्येककारणेनैकीभावहृत्पादिसर्थः तादृशकारणविनातेषां भिन्नानामेकीभावहृत्पोषण एव न स्यादिति भा
वः न च ब्रह्मैकतादृशकारणमस्तु कृतं प्रधानेनेति वाच्यम् तस्य शक्तिमत्त्वेन कारणत्वकल्पनापेक्षया शक्तित्वेन प्रधानकल्पनापेक्षोचितत्वादिति

निसंक्षेपः १५ ॥

सां०
१९

ननुपद्येकप्रधानं कर्षतर्हितस्माद्विधकार्योत्पत्तिः न ह्येकतन्त्रुतः पदेदृश्यते तत्राह कारणमस्तीति पदव्यक्तं जगतः कारणमस्ति तद्विपु
रगतः प्रवर्तते सत्त्वादिगुणत्रयात्मवर्तते कार्यजनयति तत्राचयुगत्रयात्मके प्रधाने बहुत्वमसेवा तिनानुपपत्तिरिति भावः एकज्ञा
तीयजनकता कर्षतत्राह समुद्रायाचेति मेलनाच्चेत्यर्थः गुणप्रधानभावेन मिलित्वा वित्ररूपमिवैकं कार्यजनयतीति भावः भवतु

कारणमस्म्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणात् समुद्राच्च परिणामतः
सलिलवत्प्रतिमतिगुणा अपविशेषात् १६ ॥ २ ॥

महदादि कार्यमेकजातीयकार्यो नरेषु वैषम्यं तु कुतस्तत्राह प्रतिमतीति एकगुणा प्रपेयायो विशेषस्तस्मादित्यर्थः गुणवैषम्याद्देव
म्यमिति भावः तत्र दृष्टान्तः परिणामतस्तलिलवदिति यथा सलिलमेकमपि नारिकेरजं वीरद्विपरिणाममेदा न्यधुरति क्तादिभावं म
तिपद्यते तद्वद्विदमपि सहकारिमेदादेव विषममिति भावः १६ ॥

सां०
१०

अधाने प्रमाणमुक्त्वा पुरुषे प्रमाणमाह संघातेति पंचम्यन्तं च हेतुना पुरुषोस्तीत्यनेना न्यसंघातः एषिर्जनसमूहस्तस्य शप्पादिव
तरार्थत्वात् परमपोजनार्थत्वात् प्रयोजनं च सुखदुःखान्यतरसाक्षात्काररूपो भोगस्तस्य च जडेवाधाचेतनस्तदा न्युपुष्टिपुक्तप्रमा
णादिति भावः हेतुन नरमाह त्रिगुणादिविषयेषां दिति त्रयो गुणपण्यादिरसौ त्रिगुणादित्यस्य त्रिगुणादेर्विषयेषोऽभावस्तस्मात्त्रिगुणात्
कार्यस्य जडत्वात् कार्यविशेषे कारणत्वाच्च किं विनिष्ठाभावमतिपोगितं घटादेरिवावश्यकं सर्वस्य त्रिगुणस्याभावस्तत्रिगुणोपुरुषस्य

संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविषयेषां दधिष्ठानात् पुरुषोस्तिभो कृभावात्कैवल्यार्थं प्रवर्तते १७ ॥

वसंभवति अतस्त्रिगुणाभावाधिकरणात्वेन पुरुषावश्यकद्विभावः हेतुन नरमाह अधिष्ठानादिति अधिष्ठातृत्वादित्यर्थः यथारथः
सारथिनाधिष्ठितः प्रवर्तते तद्वद्विदमपि सर्वजडत्वात् पुरुषाधिष्ठितमेव प्रवर्तते तद्वत्कामेनाप्यावशं न च अतस्त्रिगुणाधिष्ठातृत्वात् पुरु
षोस्तीति भावः हेतुन नरमाह भोक्तृभावादिति साक्षित्वादित्यर्थः पश्येदं कृत्वा यत्कंसर्वेषु सादिवदनुभवनीयं स पुरुषावश्यकद्विभावः हेतुन न
माह कैवल्यार्थं प्रवर्तते अतस्त्रिगुणमुक्त्वा प्रवर्तमानादृश्यते मुक्तिश्च मरुतादिषु मध्येन कस्यचिदपि सभावति त्रिगुणानि न सुखदुःखमोहाजत्वात्

तस्मान्मुमुक्षुः प्रवर्तते तद्वद्विदमपि सर्वजडत्वात् पुरुषाधिष्ठितमेव प्रवर्तते तद्वत्कामेनाप्यावशं न च अतस्त्रिगुणाधिष्ठातृत्वात् पुरु
षोस्तीति भावः हेतुन नरमाह भोक्तृभावादिति साक्षित्वादित्यर्थः पश्येदं कृत्वा यत्कंसर्वेषु सादिवदनुभवनीयं स पुरुषावश्यकद्विभावः हेतुन न
माह कैवल्यार्थं प्रवर्तते अतस्त्रिगुणमुक्त्वा प्रवर्तमानादृश्यते मुक्तिश्च मरुतादिषु मध्येन कस्यचिदपि सभावति त्रिगुणानि न सुखदुःखमोहाजत्वात्

तदेवंपुरुषास्तित्वं प्रतिपाद्यतस्वद्वैतं प्रतिपादयति जमेत्यादि. पुरुषवद्वैतं सिद्धं भवत्वात् जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमात् आत्मनि देहसंब
धो जन्ममरणगणवमरणं करणानि च सुगदीति एषा प्रतिनियमः प्रत्येकमेव दर्शनं तस्मादात्मन एकते तज्ज्ञात एकस्मिन् जातिमेते वा सर्वे एव
जाता मज्जवास्तुः एकस्मिन् सच सुखि सर्वे एव सच ह्यस्युः एकेन ह्येसर्वे दृष्टारस्युः न च तया तस्माद्देहवः पुरुषा इति भावः हेतु नरमाहायु
गपत्प्रवृत्तेति एकस्य धर्मः मस्य ज्ञानेः मस्य वैराग्येः मस्यैश्वर्येः मस्य कामादा विसेवमवृत्तिर्मेदादिमर्षेः आत्मन एकत्वे सर्वेषां मेकस्मिन्ने

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमाद्दुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषवद्वैतं सिद्धं त्रैगुणविपर्ययाच्चैव ॥

वार्थे दुगपत्प्रवृत्तिस्मात् न च तया तस्माद्देहवः पुरुषा इति भावः हेतु नरमाहायु त्रैगुणविपर्ययाच्चैवेति एवकारेः त्रिभिन्नक्रमसिद्धमित्यस्या
न नर्तदृश्यः सिद्धमेव ना सिद्धम् त्रयो गुणास्त्रैगुण्यंतस्य विपर्ययः परिणामभेदः क्वचित्सुखमेव क्वचिदुःखमेव क्वचिन्मोह एवेत्येवं विधस्त
स्मात्तया त्रैगुणेन विपर्ययाभेदः सात्त्विकराजसतामसभेदेन पुरुषस्य तस्मादेकत्वपदे तु तज्ज्ञाति नु सर्वे सुखिनो दुःखिनो वास्तुः एवं
त्रिगुणभेदेन जीवोत्तममध्यमअवस्थापि स्यात् नवान्तःकरणभेदात्तयेति वाच्यम् अन्तःकरणभेदे पुरुषा इत्येव जीवतात् अन्तः

पातदेहस्याऽप्रमायात्वादिति भावः ॥

एवंपुरुषवद्वैतं प्रसाधयित्वैकज्ञानोपयोगिताया तस्य धर्मो नाहं तस्मादिति त्रिगुणादेर्षो विपर्ययोऽत्रिगुणत्वविवेकित्वमविवक्षितमसाधारणत्वमप्रस
वधर्मित्वं च तस्मात्त्रैवेतनाद्भूतं समकृतिशीलत्वात् तं प्रकृतिर्मम संसारं कारयति न त्वहं संसारवान् किन्तु पुरुष इत्येव त्रिभिन्न इति धीमत्वमत्र
त्रैगुणात्कैवल्यम आत्मनिकदः स्वमन्यत्वमतया माध्यस्थ्यमुपकारयकारणक्तिरहितत्वम् अकर्तृभावेऽकर्तृत्वमिच्छादेषमपत्नादिभूतत्वम्
अतएव साक्षित्वं ज्ञानैकस्य सत्त्वं कर्तृत्वादिति मते तद्वभासकज्ञानैकस्य रूपो न स्यात् तद्वमस्यैव ही पद्यदाही तद्वभासकत्वदर्शनादि।

तस्माच्च विपर्ययासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य कैवल्यं माध्यस्थ्यं दृष्ट्व मकर्तृभावश्च ॥ तस्मात्तत्संयो

गादचेतनावदिवलिङ्गं म गुणकर्तृत्वेपितया कर्तृवभवत्युदासीनः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

तिसंक्षेपः ॥ ननु कृतिर्बुद्धितज्ज्ञानि चेतन्यमात्मनि संकथं तर्हि ज्ञानात्पहमिदं करोमीति कृतिर्चेतन्ययोः सामानाधिकरण्यमतीति स्तत्र
हतस्मादिपतं चेतन्यकर्तृत्वेभिन्नाधिकरणकेपुक्तिः सिद्धेतस्माद्वा निरियमित्यर्थः आत्निवीजतत्संयोगादिति तस्य पुरुषस्य संयोगः सन्नि
धानं प्रतिविबर्ततस्मादेतन्नमपि सिद्धं बुद्धितत्वेतनावदिव ज्ञानातीति ज्ञानवदिव भवति एवं गुणकर्तृत्वे गुणाः सुखदुःखमोहरूपः कर्तृत्वे च
तन्मपि तया बुद्धिनिष्ठमात्मनि प्रतिविबर्ततं भवति तेनोदासीनोपि पुरुषः करोमीति कर्तृवभवति अतो ह ज्ञानात्पहमिदं करोमीति मेपो

प्रमाणे दायद्वैतनिमित्तमयमसंयोगः
प्रमाणे दायद्वैतनिमित्तमयमसंयोगः
२० ॥

किमर्थेनोक्तं योगस्तत्राह पुरुषस्येति पुरुषस्येति पुरुषस्य प्रधानस्य चोभयोरपि संयोगो दर्शनार्थे केवलं चार्थे चेतनस्य दर्शनं भोगः प्रधा
नस्य पुरुषेण केवलं मोक्षः सत्पुरुषा यतामेव रक्षाति निवन्धुः पुरुषस्य प्रधाने न विना संभवान्नयोः प्रधानपुरुषयोर्द्वयोः संयोगो भो
क्तो भोग्यभावकरं सन्नित्यानं भवतीत्यर्थः उभयस्य कार्ये उभयस्यैवापेक्षेत्यत्र दृष्टान्तः पंगवश्च वदिति यथा पंगवश्च योरेक उभयैव पंगुरा
द्यस्य मार्गमदर्शनायाश्च पंगोर्नयनाय भवति तद्वदित्यर्थः भोगाद्यवर्गीयो हीरश्च तः सर्गोऽपि संयोगादेवेत्याह तत्कृत इति महदादि
लक्षणसर्गः संयोगजन्य एवेत्यर्थः अतएव प्रत्येन सर्गस्तयोस्तादृशसंयोगाभावादिति भावः २१ सर्गक्रममाह प्रकृतीति यादि अत्र
पुरुषस्य दर्शनार्थे केवलं चार्थेन याम प्रधानस्य पंगवश्च वदुमयोरपि संयोगस्तत्कृतसर्गः २१ ॥ २ ॥

पञ्चक्रिया एकं प्रकृतितः किं चिन्मूनपरिमाणं महत्त्वमंशांशिभावापन्नं जायते तत्रांशः बुद्धितत्वाख्याः आत्मसमसंख्याः शरीरमवेशा
हं परिमाणं काजीवभीगायमभवति ते वा मापूरिका प्रकृतिरेव एव महत्त्वाये महत्त्वात्स्वपरिमाणोऽंशं शिभावापन्नीभवति तत्रांशस्स
ह्मा आत्मसमसंख्या संपेवतद्रोगायमवति योऽशको गणयन् एकादशेष्टिपायाणि वक्ष्यमाणानि शब्दादीनि संपेवतन्मात्राणि च तस्या
द्विषोऽशकात् तेषोऽशकं प्राप्य स्थितेभ्यः पंचम्यः पंचते मात्रेभ्यः पंचमहाभूतानि भवन्ति तत्र शब्दतन्मात्राकाशं तत्स्य शब्दो गुणः

श्रीः प्रबुद्ध ॥

शम-
१२

शुद्धासहितात्पश्येत्तन्मात्राद्यायुःशुद्धस्पर्शगुणवान्शुद्धस्पर्शतन्मात्रासहिताद्वपतन्मात्रातेजःशुद्धस्पर्शरूपगुणकम्शुद्धस्पर्शरूप
 पतन्मात्रासहिताद्वसतन्मात्राज्जलशब्दस्पर्शरूपरसगुणम्शुद्धस्पर्शरूपरसतन्मात्रासहिताहृतन्मात्रास्पृश्याशुद्धस्पर्शरूपरस
 गन्धगुणोतिअत्रसंग्रहःविपर्येकगुणं प्रोक्तं द्वौगुणौमातरिष्वनःत्रयस्तेजसिचत्वारस्सतिलेपश्चभूमिगारुतिअहंकारादेवपंच
 चमहाभूतानिभवन्तिनितुनवकुंशवम्शुद्धादिगुणकानांतेषामहंकारतत्त्वतेरसंभवात्अहंकारस्यशब्दाद्युभावात्तन्वाहंकार
 स्पष्टं च गुणवत्तेमानमस्ति तेषां सत्याकाशादीनां पञ्चानामेव पंचगुणवत्तेत्याह एवं वाहोद्विषयास्तु तां निरावृज्यैव भूतं तेषां

महते मेहोत्पत्तौ हंकारस्तस्माद्गणश्चोडशकः तस्मादपि षोडशकात्मचम्पः च ॥ २२ ॥

नतस्यापि भूतता पतौ स्वस्वस्वकारणत्वा नुपपत्त्या तस्य भूतकारणत्वमुति विरेष्य स्यात् न चाहंकारस्य शब्दाद्यभावे कथं तस्माच्छब्दादितन्मात्रोत्पत्तिरिति वाच्यमहं हि द्वाहीना चरणादिसंयोगेन तद्भूतकारणत्वरूपवृत्तहंकारस्य संयोगेन शेषतन्मात्राद्युत्पत्तिसंभवात् न च स्थूलानामप्येवमहंकारादुत्पत्तिर्वर्तुं शक्नोति वाच्यमेव विशेषगुणाचद्रूपोपादानकत्वाप्येन स्थूलत्वेन परिशेषात् सत्त्वं इव्यारब्धत्वा नुमानादहंकारोपादानकत्वनिर्वाह्यताद्यमत्र विकारः तन्मात्रत्वं च पञ्चातीयेषु शांतघोरसदाभ्यां विशेषत्रयपनतिपुत्तितजातीयतदनाश्रयशब्दसंश्लेषपरसंगंधाश्रयसत्त्वं इत्यत्र शान्तसुखात्मकं घोरदुःखात्मकं महामोहात्मकं तन्मात्राणि च देवादि योग्यत्वेन केव

लसुखालका निवसुखाधिकास्खालात्रयो
पनपातेषामस्मराद्यद्यलमिति तस्य २२॥

सां-चं
१३

६

बुद्धिरेवमगमाहाधवसापति अथवसापोमपेहं कतेयमित्याकारनिश्रुयोदीपस्यशिवेव बुद्धिपरिणामोपस्थाविशेषः परिणामप
रिणामिगेरभेदादभेदमपोगः येतयस्यसदेकसुभावस्यविषयावभासवेनि आयेन्द्रियाणांआसंगोपपत्तयेमनसःमदिएसाधनत्
बुद्धिमहंशभानापाहकारस्यरुमसाधवुद्गादीमवतिवारकस्याकर्तृयत्नाधवसापस्यसंभवापबुद्धिनिवसावश्यकनमितिस्व
येमेहमबुद्धिधर्मोनाहधर्मो ज्ञानमितिमोगेगाज्ञानादिजन्मः एतागमोजन्मस्य ज्ञानमात्मसाक्षात्कारः विरागोवेगमृतचतुर्विधम
पतमानव्यतिरेकेकेन्द्रियवशीकारसंज्ञाभेदात्तत्ररागादिकषापचाचनायेनिवृत्तिधर्मोभोपतमानमपक्वापकानां दोषाणामप

अथवसापोबुद्धिर्हामो ज्ञानेविरागयेव्यपेम् सात्विकमेतद्रूपं नाम समेतद्विपर्यस्तम् ॥ २३ ॥

समानविवेकवलेनचिकित्सकबुद्धिकरणंयतिरेकः पक्षसर्वकषायज्ञानेनचि तोत्सुकताएकेन्द्रियमसर्वविषयतद्ग्राह्येनोत्सु
कस्यापिनिवृत्तिवशीकारस्यम येव्यव्यमिति तद्विधम तद्रूपम अणिमामहिमाम जेवधिमाप्रामिरिन्द्रियैः प्राकाम्यश्रुतदृष्टेषुश
क्तिमेरगामीशितागुणेषुसंगोवशितायत्तामस्तदवस्यतीतिमृतेः शरीरस्य अणिमाअणुत्वम महिमायोजनारिद्यापित्वमेवधिमा
तत्तादिवह्नयुत्तमममिष्टएवांगुत्यनेरावन्देस्पशतीत्यादिरूपसामर्थ्यमिन्द्रियैः प्रामिरितुम्यते श्रुतदृष्टेषुप्राकाम्यमिष्टानभि
घातः यथाभमोजनेधिवनिमज्जतीत्यादि ईशितातुभतभौतिकानां सर्वेषां संकल्पमात्रेणमेरगम वशितागुणभताद्यनधीनता ॥

राम-
१३

सत्यसंकल्पतापक्वामसादवस्यनितत्तामोतीत्यनेनोकाएतद्विपर्यस्तम् एतद्विपरीतमधर्मो ज्ञानावेग्यानेश्वरूपम तत्राधमेपरस्त्रीसंगा
दिजन्मः अज्ञानमनितेगदोत्राहो नित्यबुद्धिः अश्रुद्वौस्त्रीकापादोमुचिबुद्धिः दुःखसंसारेसुखबुद्धिः अनात्मनिदेहादात्मबुद्धिर्गो
रोहमित्यादिका अवैराग्यविषयतस्मा अनेश्वर्यस्ताभिप्रेतविपरीतम् २२ अहंकारस्यलक्षणमाहमिमानइति अभिमानोऽहमित्यत
भोवेनमतयोऽहमिमं ज्ञानाभिकरोमिमदिएसाधनमिमिराज्जाहामधिकृतइत्याकारस्तसहेतुः कार्यकारणपोरभेदादभिमानोऽहंकारः अ

अभिमानोहङ्कारस्तस्माद्विविधः प्रवर्ततेतसर्गः ऐन्द्रियएकादशकस्तन्माशपञ्चकश्चैव २४ ॥ २ ॥

हमित्यव्यपेकुरुषम अहमिति व्यपदेशं करो तीतितादृशस्तत्तिष्ठमहंकारश्चमभेदाप्रहातुरुषेपिभासतेनतुलोप्यहङ्कारस्तत्प्रमापः त
तस्यकार्यभेदमाह तस्माद्विविधरतितस्मादहंकारस्तर्गः २ अतइतिसर्गः प्रपेवः षोडशकः गणरूपः अतानाश्रूहाभेदेनद्विप्रकारः प्रवर्ततेउ
त्पद्यतेप्रकारद्वयमाह ऐन्द्रियइतितत्रतस्मादहंकाराद्विपद्विप्रजायमीपः एकादशकोगताः एकादशसंख्याकोमूरः चपुनस्तन्मा

एवकारो
एकानव्यवस्थेदकः २४ ॥

सा.चं.
१५

एकादशमिन्द्रियमनसस्तत्क्षराममाहोभयात्मकमिति मनस्संज्ञकमिन्द्रियं संज्ञकं सामान्यतरं द्विपेण गृहीतमर्थसम्पत्काम्यति-वि-
शेषणविशेष्यभावेन चेतपतीति विशेषधीजनकं कार्यकारणयोरभेदात्तदात्मकमतएवोभयात्मकं बुद्धीन्द्रियसहकारितात्तदात्मकं
कर्मैन्द्रियसहकारितात्कर्मैन्द्रियात्मकत्वमनोधिष्ठानेनैवतेषां स्वकार्यजननात् ननु भवतु मनोमहदहंकारवत्तद्विन्द्रियसहका-
रत्वात्कर्मैन्द्रियात्मकत्वमनोपरान्तद्वेवनेन्द्रियमवितुमर्हेति तावन्मात्रेण तस्यैन्द्रियत्वमिति संज्ञातत्राहोद्विपेनेति कुतसाधर्म्योत्तरं इन्द्रि-

उभयात्मकमत्र मनसं कर्मकमिन्द्रियं च साधर्म्योत्तरं गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं वाह्यभेदाच्च २० ॥ २० ॥

यान्तरैस्सात्विकाहंकारोपादानं साधर्म्यं तस्मात् महदहंकारोऽस्तुनेन्द्रियत्वमतपात्ताभावादिति भावः एतेन मनोनेन्द्रियं मनसस्तत्ता-
द्विन्द्रियस्य चातीन्द्रियत्वादिति वदतों के पां विमतं न सम्पत्तिधनितम् इन्द्रियत्वस्यास्य स्वमते मकृतसाधर्म्यसातीन्द्रियत्वविशेष-
णागर्भितत्वादिसात्विकवितरः ननु कथं सात्विकाहंकारदेकस्मादेकादशेन्द्रियाणि तत्राह गुणपरिणामेति गुणानां सत्तादीनां यः परिणाम-
विशेषोदृष्टविशेषाद्विपुलास्मात्तत्पाचसहकारिभेदात्कार्यभेदरतिभावः वाह्यभेदाच्चेति दृष्टान्तापेयवाह्यभेदास्तथैतदपी-

तिभावः प्राहोभेदविशेषोदृष्टान्तापेयवाह्यभेदास्तथैतदपी-
रपीन्द्रियभेदप्रावश्यको गोप्यमर्थः २० ॥
राम-
१५

२१

तत्र वा हेन्द्रियेषु ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारमाह रूपादिधितिपंचानां बुद्धीन्द्रियाणां च स्वरसनघ्राणाश्च त्रयं चारूपादिषु रसगंधरास्य-
शेषेषु व्यापारोचनं निर्विकल्पकवृत्तिः फलमात्रपरादानादिक्रियाव्यवच्छेदः तत्र चक्षुषोरूपसंज्ञाया रसघ्राणास्यगंधेष्वेन्द्रियस्य शरी-
रत्वः स्पर्शसामर्थ्यमिति विवेकः कर्मैन्द्रियव्यापारमाह वचनेति पंचानां कर्मैन्द्रियाणां वचनादिकर्मणि व्यापारमर्थः तत्र वचनमुच्य-
तेऽनेनेति क्वं वतात्वादिकर्मणि विन्द्रियस्य आदानग्रहणहस्तस्पर्शविहरणमनंपादयोः उत्सर्गमलसागावुकूलकर्मणोः आनन्दः आनन्द-
पतीति बुद्ध्यात्मनारतिरूपस्य सति बोध्यम् २२ बुद्ध्याहंकारमनसा वृत्तिमाह स्वालक्ष्णमिति स्वमसाधारणं लक्षणे येषां तानि स्वालक्षणा निमह-

रूपादिषु पंचानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पंचानाम् २२ स्वाल-
क्ष्णमिति स्वपस्यसेवाभवसामान्या सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्यावापवः पंच २३ ॥ २३ ॥

हंकारमनोसितेषां भावः स्वालक्ष्णमिति व्यापारः तत्र महतोऽभवसायः अहंकारस्याभिमानः मनसः साविकल्पकं संज्ञासितेषां भावः
कस्यापरपयोऽभेदकमित्यर्थः साधारणतासाधारणताभेदे तद्विध्यमाह सैवेति एवावृत्तिः अस्मान्माया असाधारणी सामान्यामाह सामान्य-
तिसामान्याचासौ करणवृत्तिश्च तिसामान्यकरणवृत्तिः पंचप्राणाद्यावापवः जीवनादिहासवेकरणाव्यापारीजन्तान्तरनपमतिरकानु-
विधापितान्तरं इन्द्रियव्यापारस्य च तद्व्यापारवपानुविधापितान्माणादीनां भेदः स्यान्मभेदादुक्तो ग्रन्थेषु पपाहृदिमाणागुदेषान्

स्वान्तो न भिदेषाः अज्ञानः कण्ठरे २४ ॥
ज्ञानः सर्वशरीरे रसास्वाविस्मः २५ ॥

सां. चं.
१६

असाधारणोद्योगपदेषु यौगपद्युक्तावाहपुगपदिति हरेमत्यस्तविषये तस्य चतुष्टयस्यैव वाहोद्विपमनोऽहंकारमहतत्वस्य
पुगपदितिः क्रमशः अभवति तथा हि विद्युत्संपाते व्याघ्रादिविद्रियसन्निकर्षे पुगपदेव निर्विकल्पकसन्निकल्पकाभिमानाधवा
सायां मादुर्भवति अतस्ततो हरेत्यपसरति क्रमशः अपरामन्दा लोके मयमं किंचिदिहमिति ज्ञानातिपञ्चादमुकमिति निश्चिनो

पुगपच्चतुष्टयस्य हि हतिः क्रमशः अतस्तस्मिन्निर्दिष्टा दृष्टे तपा दृष्टे त्रयस्य तत्त्वविकावृत्तिः ३० ॥

तिततो मां प्रमेतीत्यभिमान्यते अथाध्वस्यति अपसरामीतः स्थानादिमेव क्रमेण तेषामेते व्यापारमभवति तथाऽदृष्टे परो हविषये
पित्रयस्येन्द्रियरहिततत्रयस्य पुगपत्क्रमशः व्यापारतेषाः अनुमानशब्दो विषये इन्द्रियमहत्ते स्वयस्येत्तु क्रम तपो विषये निर्विक
ल्पकामावात प्रथममनसरव व्यापारः अनुमानशब्दविषये हतिर्हित तत्त्वविकावृत्त्यविकेति शेषः अनुमाने व्याप्तिज्ञानाये मत्तक्षा

पेक्षा शब्दस्य अनुमानोपेक्षया मत्तक्षापि
तिसंक्षेपः ३० ॥

राम.
१६

ननु पुगपत्तत्त्वो न संभवति इन्द्रियव्यापारधीनप्रवृत्तिरुक्ता न मनसः एव महंकारमहतो मे नो हंकारव्यापारधीनव्यापारकृता तत्राह स्वात्ममिति आ
कृतमभिप्रायः स चाचेतनानां बाधितरत्नाकृतमवप्रवृत्तसुखतं तच्चैकस्य व्यापारजननसमपएव तथा चासति बाधके न्यस्यापि सकालरति
यौगपद्युत्संभवति क्रमपक्षे संशयादिरेव बाधकरति बोध्यम् स्वात्मा प्रतिपद्यन्तरमनेन पुगपत्तत्त्वतावपि बाधिरुक्ता नानिबद्धे नुभेदात्तद्व
तिसंकररतिज्ञापितम् तथापि दूरणं केन प्रेयेते तत्राह पुरुषार्थेति भोगपर्वो लक्षणाः पुरुषार्थे एव त्वविषयके व्याहारादूरणव्यापारहेतु रित्यर्थः कार्य

स्वात्मा प्रतिपद्यन्ते परस्परकृतहेतुकां रतिम् पुरुषार्थे एव हेतुर्न केनचित्कार्येने कारणम् ३१ कारणत्र
योदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकम् कार्यं च तस्य दशधा हार्थं धार्यं प्रकाशं च ३२ ॥

ते प्रेयेते तत्रेकाग्रान्जीवः कर्त्ता आवश्यक् ईश्वरस्तु न तदपेक्षायां मानाभावादिति भावः ३१ कारणानि कानि तत्राह कारणमिति त्रयोदशविधं तद्वहंकार
एवेकादशेन्द्रियाणि च एषां व्यापारनादाहरणेत्यादि तत्राहरणं वसं केमेन्द्रियाणां धारणं महंकारमनसां स्ववृत्तिप्रारणादिपंचद्वारदेहधारणात्यका
णो बुद्धीन्द्रियाणाम् व्यापाराविषयाः कतिविधास्तत्राह कार्यं चेति तस्य त्रयोदशविधस्य तत्राहार्थं रित्यादिव्यभेदेन प्रत्येकं हेतुविधादशधा कर्मेन्द्रि
याणाम् एवेधा पेशरीरदिकमारम्भकभूतानां रित्यादिव्यभेदादशधा बुद्धहंकारमनसां प्रकाशं च त्वस्य र्शहपरसंगं धात्वन् रित्यादिव्यभेदादशधा च

इन्द्रियाणाम् ३२ ॥

सांचे

२७

त्रयोदशकारणानां भेदमाहान्नः करणमित्यादि मरुहंकारमनोभेदेन त्रिविधमन्नः करणम् वासंकरणं दशधा पंचवुद्धीन्द्रियपंचकमेन्द्रियभेदा
त त्रिविधस्यान्नः करणस्य विषयं व्यापारमाख्यातिजनयतीति विषयात्म्यम् मनोहंकारवुद्धीनां व्यापारेषु बुद्धीन्द्रियव्यापारस्योपयोगात् कमेन्द्रिय
न्द्रियव्यापारस्यापि बुद्धीन्द्रियद्वारा न्नः करणव्यापारे उपयोगः कमेन्द्रियव्यापारेण जनिते परार्थे बुद्धीन्द्रियमहत्तान्नः करणप्रवृत्तेः वाह्येन्द्रियं किंतु तत्र
ह साम्प्रतकालम् वर्तमानमात्रविषयकं वाह्यं वाह्येन्द्रियं कमेन्द्रियस्य तत्परंपरा बोध्यम् त्रिकालमतीता नागत वर्तमानविषयम् तत्रानुमानशब्दस्य

अन्नः करणं त्रिविधं दशधा वासं त्रयस्य विषयात्म्यम् साम्प्रतकालं वासं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् २३

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषा विशेषविषयाणि वागवृत्तिशब्दविषया शेषाणि तु पञ्च विषयाणि ३४

हंकारेणातीतानागतविषयकमिन्द्रियमहंकारेण वर्तमानविषयकम् आभ्यन्तरं मनोबुद्धहंकारेण ३३ वाह्येन्द्रियाणां विषयान्विवेचयति बुद्धीति
तेषां दशेन्द्रियाणां मध्ये बुद्धीन्द्रियाणि विशेषा योषाः अविशेषा अतीन्द्रियास्तस्य विषया येषां तादृशानि तत्र योग्या योपयोग्ये हंकारं योगीन्द्रियाणां यो
पमात्रप्रवृत्त्या मत्सदादीन्द्रियाणाम् एवं कमेन्द्रियेषु वाह्यशब्दविषयात् जनकत्वात् शब्दश्च न तन्मात्रप्रवृत्त्या हंकारजन्यत्वात् शेषाणि तु वृत्ता

विषयाणि पञ्च त्रयोदशकारणानां भेदमाहान्नः करणमित्यादि मरुहंकारमनोभेदेन त्रिविधमन्नः करणम् वासंकरणं दशधा पंचवुद्धीन्द्रियपंचकमेन्द्रियभेदा
त त्रिविधस्यान्नः करणस्य विषयं व्यापारमाख्यातिजनयतीति विषयात्म्यम् मनोहंकारवुद्धीनां व्यापारेषु बुद्धीन्द्रियव्यापारस्योपयोगात् कमेन्द्रिय
न्द्रियव्यापारस्यापि बुद्धीन्द्रियद्वारा न्नः करणव्यापारे उपयोगः कमेन्द्रियव्यापारेण जनिते परार्थे बुद्धीन्द्रियमहत्तान्नः करणप्रवृत्तेः वाह्येन्द्रियं किंतु तत्र
ह साम्प्रतकालम् वर्तमानमात्रविषयकं वाह्यं वाह्येन्द्रियं कमेन्द्रियस्य तत्परंपरा बोध्यम् त्रिकालमतीता नागत वर्तमानविषयम् तत्रानुमानशब्दस्य

वाह्येन्द्रियाणामप्राधान्यं वक्तुमाह सान्नः करणेति अन्नः करणे मनोहंकारेताभ्यां सहिता बुद्धयस्मात्सर्वमिन्द्रियोपनीते विषयं पुरुषोपकारकमवगाहते
ध्वस्यति तस्मान्न त्रिविधमन्नः करणं द्वाविंशत्यस्मात्स्तीति कृत्वा शेषाणि दशेन्द्रियाणि द्वाविंशत्यासाक्षात्परंपरावेन्द्रियद्वारेण न्नः करणानां
विषयावगाहनात् द्वाविंशत्याप्योपकारकत्वं तच्चात्रोच्यते द्वाविंशत्युक्तं हि शाब्दबोध्यम् ३५ अन्नः करणे बुद्धेः प्राधान्यं वक्तुमाह एतदिति एतेषु लवि
शेषा गुणानां भेदास्तत्ताद्यापेक्षते शोभेन्द्रियमनोहंकारः पुरुषस्य हृत्त्वमर्थप्रकाशबुद्धौ प्रयच्छन्ति तत्र प्रकाशयन्ति पचाप्रदीपो यदप्रकाश

सान्नः करणबुद्धिस्सर्वविषयमवगाहते यस्मात् तस्मात्त्रिविधं करणं द्वाविंशत्याणि शेषाणि ३५

एते प्रदीपकस्याः परस्परविलक्षणगुणविशेषाः कृत्स्नपुरुषस्यार्थप्रकाशबुद्धौ प्रयच्छन्ति ३६

सर्वप्रत्युपभोगे यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः सैव विशिष्टविषयः प्रधानपुरुषोत्तरं सस्म ३७

पुरुषे प्रापयति ३६ बुद्धिरपि न स्वार्थो किं नु परार्थे वेत्ता ह सर्वमिति सर्वशब्दादि योग्यं भोगं प्रतिपत्तुं उपभोगः पुरुषस्य तं यस्मात्साधयति तस्मात्प्र
धानापि सा परार्थे वन स्वार्थेति भावः मोक्षहेतुज्ञानजनकत्वादपि सा तथेति प्रमेत्याह सैवेति पुनर्विवेकदशायां प्रधानपुरुषोत्तरं वैलक्ष्ण्य
रूपसस्ममतिदुर्ज्ञेयं विशिष्टविषयीकरणमध्यवसायरूपत्वादुद्धिरेव तथेति भावः ३७ " २ " २ "

अविशेषः विशेषावतौ तौ कावित्यत आह तन्मात्राणीति तन्मात्राणि सस्मादिशब्दादिनि अविशेषाः अयोग्यत्वात् तेष्वस्तन्मात्रेभ्यः पञ्चभ्यो भूतानि स्थानानि यथादिनि एते एषादिपः विशेषाः योपत्ताकृतः शब्देति च एको हेतोः द्वितीयस्तुमुच्ये यस्मादाकाशादिष्वप्येवमेवेति चिच्छानाः सत्त्वप्रधानतया सुखकः प्रसन्नालयश्च केचिद्वजः प्रधानतया पापोरः दुःखकः केचित्तमः प्राधान्याच्च दामोदकं रागरवश्च गुणानां गुणप्रधानभावतो यथेदंतयोपपादितमधस्तात् ३८ एतवन्न एव विशेषारतिन किंतु मेपि सतीत्याह सस्मालिङ्गशरी

तन्मात्राप्रविशेषास्तेभ्योभूतानिपञ्चपञ्चभ्यः एतेऽस्मत्ताविशेषाश्शान्तायोगश्चमृदाश्च ३८
सक्ष्मात्तापितृजाःसहस्रभूतैस्त्रिधाविशेषास्तुः सक्ष्मास्तेषांनियतामातापितृजानिवर्तने ३९

रात्र्याः मातापितृनाः स्युर्लदेहाः प्रभृताः पर्वेन दृष्टायाः विशेषकयेताद्विशेषाः तत्र सत्सु देहाः सत्सु तन्मात्राधारधत्वात् मातापितृनास्तु माता
पितृभुक्ताच न भुक्ताशो रिताधारधत्वात् प्रभृतास्तु न द्विष्यमाणकारणकत्वात् तेषां मध्ये सत्सु तन्मात्राधारधत्वात् मातापितृना
निवर्तने मरणकाले पतन्ति उपलक्ष्यमाणे तत्प्रभृतां न तेषां निवर्तने रतिबोधम् विशिष्य कथने तु गोण जीवन्तां भिन्ना यवो धम् ३२

निद्रुःशरीरधर्मो नाहरेवेति निद्रुः किद्रुः शरीरं सर्वोत्तमं एवेस्मिन्नादिसर्वे पूर्वस्मात्प्रधानादुत्तमं नमा विरहितं नमस्तु नमस्तु नमस्तु नमस्तु शिलामप्य
नुप्रविशति नियतं प्रत्यात्मभिन्नं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महदहंकारमनोदशेन्द्रियतन्मात्रसमुदायरूपसंसारतिनवं नवस्यूलशरीरमु
पादने एवैव पूर्ववजहाति निरुपभोगं स्पूलदेहं विनाभोगाया समर्थभावेरधिवासितं भावेर्वागादिभिरन्तर्भावेऽपि विनाधिवासितं कृतसंस्काराया
नपागजसंस्कारोदृष्टमेव ५० ननु तर्हि साहंकारेन्द्रियबुद्धितत्त्वभोगोत्पन्नं सत्त्वशरीरेणाग्रामाशिकेनेत्यत आह चित्रमिति आश्रयं विना

पूर्वोत्पन्नमसंक्रान्तिपतं महदादिसंश्रमपमेन्नम् संसरतिनिरूपभोगंभावैरधिवासितंलिङ्गम् ४० चि
त्रंयथाश्रयमनेस्यासवारिभ्योविनाश्या तद्वह्निनाविशेषैर्नतिष्ठतिनिराश्रयंलिङ्गम् ४१ ॥

पञ्चावित्रं नतिष्ठति नराश्रितमेवतिष्ठति तद्वृद्धिं शेषैरतिस्सूक्ष्मैः शरीरेष्वेव नालिङ्गं लिङ्गना ज्ञापनादुच्चार्य कृतं तत्तन्मात्रादिसमुदायरूपतान्नि
राश्रपं नतिष्ठति किन्तु सूक्ष्मशरीराश्रितमेवतिष्ठति अतस्तेषां धर्मिभूतं सूक्ष्मशरीरमावश्यकं ततस्सत्त्वतः क्लृप्तात्प्राशवद्वंशगतम् अंग
एमात्रं पुरुषं निश्चूर्णयामो वलादित्यादिप्रामाण्याच्चेति भावः केचिन्स्थूलशरीरावश्यकत्वाभिप्रायकमिदमिति वर्यायन्ति तथाहि लिङ्गसमुदाया
त्तदं लिङ्गशरीरं विशेषैः स्थूलदेहैर्विनानिराश्रपं सन्नतिष्ठति किन्तु स्थूलशरीरमाश्रित्येवतिष्ठति अतो न लिङ्गशरीरेण स्थूलशरीरस्या

सयासिद्धिरितिभावः शेषंभावत् ५१ ॥

मा.चं.
१८

एवंसत्त्वशरीरहितमुपपाद्यपयासंसरति येन च हेतुना न दुःखमप्याह पुरुषार्थेति निमित्तं धर्मादि नैमित्तिकं धर्मादिकारणं स्थूलदेहा-
दिन दुःखप्रसंगेन न दुःखसंवेधेन लिंगमिदं सत्त्वशरीरेन व्यवतिष्ठते यथानयोवह निविधानिरूपणिरादीनामवहरति तथे-
हमपि देवादिशरीरं परिगृह्यमवहरति किमर्थे तत्राह पुरुषार्थहेतुकमिति पुरुषार्थहेतुर्निमित्तं यस्यादृशं पुरुषार्थफलकमिति या-
दत् तत्तद्गोपादृशवलात्तद्गोपादृशमेव तथा व्यवहरतीत्यर्थः कुतोऽस्येवंविधो महिमा तत्राह प्रकृतेर्विभुत्वयोगादिति तथा च पुण्यं वैश्व-

पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तं नैमित्तिकप्रसङ्गेन प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्न व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ४२ सां
सिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृत्याश्च धर्मोपाः दृष्टाः करणाश्च यिणः कार्याश्च यिणश्च कललाद्याः ४३

प्राक्प्रधानस्य परिणामोपमीदृशरति प्रकृत्या एतद्गोपाभ्यां महत्त्वादिकं सर्वमुपपद्यतरतिभावः ४२ प्राकृतं वैकृतिकं योरप्रसिद्धत्वात्
कोतत्राह सां सिद्धिकाः भावाधर्मोपासां सिद्धिकाः तएव प्राकृतिकाः पावदस्तुस्थायिनोपथामहतत्वाहंकारदयः वैकृतिका कदाचिद्
तयस्तेषां मध्ये धर्मोपाकरणं बुद्धितत्वं तदा अपि गोपादृशं स्थावराचार्यैः कार्याश्च यिणः कार्यं शरीरं तदा अपि कललाद्याः कलल-
बुद्धिमांसपेशीकंदुरंगप्रगैगयद्गोपाभ्यां ततो निर्गतस्य वात्सकोपारयोवनवादेकानीति संक्षेपः ४३ ॥ २ ॥

राम.
१८

बुद्धिनिशानां धर्मादीनां प्रयोजनमाह धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः
धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः
धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः

धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः धर्मोपासां सिद्धिकाः

न त्रिविधः तत्र प्राकृतिक आत्मबुद्ध्या प्रकृत्युपासन निवन्धनः यथा एतद्गोपाभ्यां तत्तद्गोपाभ्यां तत्तद्गोपाभ्यां तत्तद्गोपाभ्यां तत्तद्गोपाभ्यां तत्तद्गोपाभ्यां तत्तद्गोपाभ्यां
सन निवन्धनः यथा दशमन्वनरणीहति एनीन्द्रियचिन्तकारत्यादि राक्षसाः प्रकृत्युपासनः यथा दशमन्वनरणीहति एनीन्द्रियचिन्तकारत्यादि राक्षसाः
प्रकृत्युपासनः यथा दशमन्वनरणीहति एनीन्द्रियचिन्तकारत्यादि राक्षसाः प्रकृत्युपासनः यथा दशमन्वनरणीहति एनीन्द्रियचिन्तकारत्यादि राक्षसाः

संख्ये.

२०

तमेवविदितानिप्रत्यमेतिनामःपंचाविधतेपनापेतिश्रुत्याप्रत्यक्षत्वेवमोक्षकथनेनामस्यमोक्षाभावकथनान्तानरहितस्यनिरक्तस्यापिन
मोक्षस्याप्यवधानाहवैराग्यादिति दृष्टान्श्रुतिविषयेष्वंतुद्विविशेषरूपाद्वैराग्यात्केवलात्मकतिलयःप्रकृतिपदेनमहदहंकारादयोपिगृह्य
ने तेषांत्वबुद्धोपासमानेषुलपोभवतीत्यर्थःएजसाइजःकार्पोद्रागात्कामक्रोधादेस्संसारोभवति नत्रयागादिगोवरात्स्वर्गादिस्त्रादिगो
चरादिहलोकभोगएवेतिविवेकः ऐश्वर्यादितिमादित्वभूणादविद्यानोगतिप्रतिवृत्त्याभावः विपर्ययादनैश्वर्यात्त्रिपर्ययासस्सवेत्रगतिवि
वैराग्यात्प्रकृतिलयस्संसारोभवतिराजसाद्रागात् ऐश्वर्यादविद्यानोविपर्ययात्त्रिपर्ययासः ४५ एषप्र
त्यपसर्गोविपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धारम्भः गुणवैषम्यविमर्शतस्यचभेदास्तुपंचाशत् ४६ ॥ ४६

छेदःपथाकस्यविद्वन्निश्चरस्यपरग्रहेप्रतिज्ञातः ४५ ननुविपर्ययाद्यास्संख्येभ्यःश्रुत्यनोक्तिंतेनतत्तानराणिद्विविधावानत्राहयपेति
विपर्ययश्चाशक्तिश्चतुष्टिसिद्धिश्चआत्मानामानियस्यएषगणः प्रत्यपोबुद्धिस्तत्सर्गस्तज्जन्मः तथाचबुद्धितत्त्वप्रविष्टोनतत्तानरंका राम.
पेकारणभेदात्तस्यभेदाःपंचाशदक्षणे ननुकथमेककारणादेतानिकापीतिनत्राह गुणवैषम्येत्यादिगुणानांविषम्यस्याधिक्यवत्ताना २०

रमध्याधिकभावेननानाविधानयाविमर्शगुणस्यगुणशोकाभिभवत्तस्मादित्यर्थः तदेवंकार्यकारणयोरभेदेनविपर्ययस्याज्ञानेःशक्ते
रधर्मेनुषेधेर्मेसिद्धेर्ज्ञानेतिविवेकः अज्ञानादस्तुबुद्धेरेवानोविपर्ययादपोपीतिनतत्तानरमित्यास्तां विलसः ४६ पंचाशदितिसामान्यत
उक्तंनत्रद्वयकतिविधाभेदात्तत्रापंचेसादि विपर्ययस्संसारवीनंक्षेणःपंचअविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशास्तेषामेवयथासंख्यंतमो

पंचविपर्ययभेदाभवंत्यशक्तिस्तुकरणावैकल्यात्
अष्टाविंशतिभेदानुष्टिनेवधाष्टधासिद्धिः ४७ ॥

मोहमहामोहनामिहान्धतामित्यसंज्ञाः अभिनिवेशोभयम् ननुरोगादिहृतानामशक्तीनांरोगसमसंख्यतयाकथमष्टाविंशतिधा
शक्तिस्तत्राह करणावैकल्यादिनि करणानांबुद्धितत्त्वैकादशोद्दिष्टाणांयद्वैकल्यंवधस्तस्माद्याशक्तिः साष्टाविंशतिधारत्यर्थःशेषस्तु

गमम् ४७ ॥

संख्ये.

२१

पंचानां विषयपाणामवा नरभेदमाह भेदस्य विधौ अस्मिन् प्रकृतिमहदहंकारपंचतन्मात्रेष्वामबुद्धिरविघातस्यावतमरतिसंज्ञातस्याचष्टवि
धविषयकत्वारविधित्वम् अणिमाद्यैश्च पंचाण्यसिद्धोहमस्तीत्यात्ममहंभावेनाभिमानावशेषोऽस्मिन् अणिमाद्यैश्च पंचविषयकत्वा
योग्यमेषां न स्याद्विधित्वम् सेवचमोहसंज्ञिका मोहस्येति चकारदष्टविधिरस्येति शब्दादिषु पंचविषयेषु दिव्यादिभ्यस्तपादशाविधे

भेदस्य सौष्टविधौ मोहस्य च दशाविधौ महामोहः तामिन्द्रोषादशाधातया भवत्यभ्युत्थितामित्रः ४८ ॥

एषादेव त्रुट्या एगः स एव महामोहः विषयस्य दशाविधत्वादस्य दशाविधित्वम् परेण भुज्यमानेषु दशास्तु शब्दादिविषयेषु परेण ग्रामेषु चाणि
मादिषु एतदेव स्यादिति त्वात्मः अष्टादशविषयत्वादस्याष्टादशविधित्वम् अभिनिवेशत्वात् अभ्युत्थितामित्राण्यष्टादशोदशाणि माद्यैः = एतम्
अप्येवाष्टविधेर्वैकान्तिकद्वारेणामभिभवो भविष्यति वेति भयमष्टादशविषयकत्वादष्टादशविधित्वम् तदेवं विषयपदमेवाह्यधिकषाष्टिरिति २१

अशक्तेरशविंशतिभेदानाह एकादशेत्यादि एकादशेन्द्रियाणां श्रोत्रगक्षिरसनघ्राणवाक्पाणिपादपापस्पृशमनसां वधाः वैगुण्यानिपयासंख्य
म् वाधिर्प्येकुरिताभ्युत्थं नरताजिघ्रसातया मरुताकौणपपंशुतत्तैवोरावर्तेमत्तर्तः एतदेतुकास्वभावे बुद्धेरशक्तिरितिसहवधैरित्युक्तम् अथ
नाकृतिबुद्धेस्वरूपतो वधास्तत्राह समदशाधेति तुष्टिर्नैवधावद्व्यते एवं सिद्धिरप्येषातेषां विषयपाद्यतिरेकादिति ४८ तुष्टेर्नैवभेदानाह आ
ध्यात्मिकारतिप्रकृत्यादिभिन्नत्वेनात्मसाक्षात्कारे मोक्षोपायः परनुससाक्षात्कारः प्रकृतेः परेणामविशेषः प्रकृतिरव्यभिचारीति कृता

एकादशेन्द्रियवधास्सहवधैरशक्तिरुद्दिष्टा समदशाधाचुबुद्धेर्विषयपाद्युष्टिसिद्धीनाम् ४८

आध्यात्मिकाश्च न सः प्रकृत्युपादानकत्वाभावात्वाः वाद्याविषयोपरमात्मचनवनुष्टयोभिहिताः ५०

तत्र न पतते तस्य प्रकृत्यानुष्टिरमभ्युत्थते कश्चिदेवं चिन्तयति न प्रकृतिमात्रात्संभवतितथासतिगहस्पस्यापि संभवेत्किन्तु सत्मा
सांभ्रमोपादानात्संभविष्यतीत्यालसादिनानुष्टातिवृत्तितस्योपादानाख्यासलितमित्युच्यते सेवपारिव्रज्यानुष्टिरिति गीयते प्रव्रज्या
ख्यापिकालविशेषमाप्सतं कुरिष्यतीत्यतः कालस्यैव प्राधान्याज्ज्ञानप्राप्तिकाले ज्ञाने भविष्यत्येवेत्युक्तं प्रयासेनेति तुष्टिः कालाख्यामे

ननादसुःखं वीथम् द्विपन्नपालदुःखं प्रमोदितराहति
गस्याविनिहतेः पाशसिंघं महादिननिवर्तते तावत् ता
३३

निमूलत्वादित्यास्तांविस्तरः ५६ ॥

सांख्य. चं.
२४

नचचेतनापाः प्रकृतेः कथं प्रवृत्तिरुक्तं नानाप्रवृत्तिर्मेवेतन्न नियता किं ननु ह्यहमात्रसाध्या अतस्तद्वैकचित्तम् सन्नानावसेत्सा हि
अन्यव्यतिरेकाभावात्सर्वविरुद्धादिप्रयोजनैर्नैवाः चेन्नस्य श्रीगर्हः प्रवृत्तिर्देनात्प्रवृत्तिर्नैवेतन्न नियता किं ननु ह्यहमात्रसाध्या अतस्तद्वै
देवाचेतनापा अपि प्रकृतेः पुरुषविमोक्षार्थं प्रवृत्तौ न किंचिदाधकमिति भावः नचहीरप्रवृत्तेरपीश्वरधियुक्तनिवन्धनतया प्रवृत्तेः चेतननियतत
मया हतमेव तथा च कथमिदमिति वाच्यमरेः श्वरे मानाभावात्तस्मादधिकतेषां प्रकृतमस्य प्रयोजनं विना प्रवर्तकत्वापोगात् नचकारुणात्तरिति वा

वत्सविज्ञानात्तद्वैद्विनिमित्तं हीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ५० श्री
सुबानिर्वृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते लोकः पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वद्व्यक्तम् ५० ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥

अम सर्वस्मिन् जीवानां दुःखित्वासम्भवेन दुःखनिवृत्तीत्या रूपकारुण्यस्यापि तस्मिन् सत्प्रवृत्तौ तस्मात्प्रयमचेतनापि प्रयोजनैर्न विनै
वहीरविवर्तते तद्विद्वत् ५० ननु प्रयोजनमुद्दिश्येव प्रवृत्तिर्देष्टव्या न चास्यास्तदस्ति तत्राहो त्वुक्तं मिच्छापथेयं मपा संभोक्तमेतितन्निवृ
त्त्यर्थं रत्यादि क्रियासु प्रवर्तते लोकिकः अनिवृत्तं यथा दुःखदत्तात्सा च विषयसिद्धावेव निवर्तते तद्विद्वत् ५० तम एवमव्यक्तं प्रधानमपि पुरुषार्थो
मया कर्तव्य इतीत्या पा पुरुषविमोक्षरूपफलार्थं प्रवर्तते तद्विद्वत् विना तादृशे व्यापानिवृत्तेरनिवृत्तायाश्च निवृत्तात् तथा च स्वार्थ

या २

सेति ॐ सुक्य ३

मुखेनैव यथा हीरस्य रतिनकोपि दोष इत्या

लाभितारः ५२ ॥

राम
२४

ननु भवतु प्रवृत्तिः प्रकृते निवृत्तिस्तु कथं तथा च पुरुषस्यानिमोक्षस्य वस्यारत आह रजः सेति रजः परं स्यानि परमार्थं यौतथा च यपानने।
कीसुमीताहावभावलीलाविलासवती विविधा सङ्कारशोभिता न तगीतादिभिरात्मानरजःस्य ससम्भादेर्देहशयितादृष्टाहमनेति कृतप्रयो
जनाधनमात्मानिवर्तते एवं प्रकृतिर्बुद्धादि सुखदुःखानभावेनात्मानं पुरुषस्य प्रकाशत्वमयोहमनेति विवेकतो निवर्तते असं
पुक्त्य भवति तथानिवृत्तिकः पुरुषो मोक्षमधिगच्छति ५० ननु परार्थं प्रत्युपकारसम्बन्धेन प्रवृत्तिर्देष्टव्या न हि पुरुषात्कश्चित्प्रत्युप

रूपार्थे

रजःस्पर्शोपि ता निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशविनिवर्तते प्रकृतिः ५० नानावि
धैरूपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः गुणवत्पुण्यस्य सततस्यार्थमपार्थक्यं चरति ६० ॥ २ ॥ २ ॥

कारः प्रकृतेरत आह नानेति गुणवती प्रकृतिरत एवोपकारिणी पुंसः पुरुषस्य दृष्टुं गुणस्य सच्चित्त्वभावकतया गुणातीतस्या
तएवानुपकारिण उपकारसमर्थस्य नानाविधैर्मेहदहदुःखैरेन्द्रियमनःप्रभृतिभिरुपायैरर्थप्रयोजनमपार्थक्यं स्वीयप्रयोजन
मन्यमेव चरति आवर्तते स्वभाव एवायं गुणवतां यदनुपकारिण्यनुपकारकरणम् अतः परार्थं प्रत्युपकारसम्बन्धेनैव प्र
वृत्तिरिति न नियमोऽभिचारदित्यास्तां विल्लरः ६० शिवः ॥ २ ॥ २ ॥

सांख्य-च.
२५

स्यदेतत् नर्तकीरसं संभ्योदरोपिताधनमात्मानिष्टतापि पुनः कुत ह तात्पर्यवर्तेते यथा तया प्रकृतिरपि पुरुषायाः आनन्दं दर्शयित्वा
विवेकेन निहतापि पुनः प्रवर्त्यते तन्नाश आह प्रकृतेरिति सुकुमारतरसं लज्जं हृष्टास्तीति कृत्वा पुनः पुरुषस्य दर्शनं नोपेति हृष्टि-
विषयानभवतीति यथा कदाचित् कुलस्त्रीपुवती साधीरावस्थितपुरुषेण रहसिचागतेन दृष्टा सा वीडापमानात्वरितमनाः प्रविशति ह
द्याहमनेनेत्येवमवबुधनदर्शनमुपैतन्पुरुषस्य एवं प्रकृतिः परात्मना पुरुषेणापराज्ञानवशुद्याद्या सा वीडापमाना कुलस्त्रीवमुनरी-

प्रकृतेस्सुकुमारतरसं किञ्चिदस्तीति मेमतिर्भवति पादृष्टास्तीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ६१ तस्मान्नवधनेना
पिमुच्यते नापि संसरति कश्चित् संसरति अवधनेमुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ६२ ॥ २ ॥ २ ॥ ॥

शब्दं नोपेति पुरुषस्य विवेकस्यानेरेव तत्प्रवृत्तिवन्धकत्वादिति भावः ६१ स्यादेतत् पुरुषश्चेदगुणोऽपरिणामी कथमस्य सुसुदुःखं स्यादित्यु-
च्यते अतो न मोक्षोपि मोक्षस्य वन्धनेन समानाधिकरणात् तस्मात्पुरुषविमोक्षार्थमिति रिकं वचनं तीमामाशं कामुपसहारवाजेना
भुपगच्छन्नापाकरोति तस्मादिति वस्तुतोऽसंगतारेव पुरुषो वन्धमोक्षो ह्यस्ति न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वदो न च साधकः न मुमुक्षुर्न
वेमुक्त इत्येषा परमार्थेति श्रुतेरिति भावः कलहिवन्धादिमानि सन्नाह संसरतीति प्रकृतिरेव नानापुरुषा श्रया बुद्धादिद्वारा दृष्टी

तथा च बुद्ध्यादिकं बुद्धिनिष्ठमेव पुरुषं तदप्यस्तीति भा-
नहन्मरिप्यत एवैवेनेन तदप्यस्तीति भा-
वः ६२ ॥

राम-
२५

साध्यतेन

ननु पुरुषस्यापि प्रकृतिः सम्पर्कादपि तत्सुखदुःखादिकं वन्धमुक्तं सा पुनः केनैव धातिमोचयति वा तदाह रूपैरित्यादिपुरुषार्थभोगं प्रति।
आत्मना बुद्धिरूपेण आत्मानं पुरुषं रूपैस्समभिधेयैरगणैस्वर्याऽधर्माज्ञानावेरगणैस्वर्यैर्कैवेध्यातिपुरुषार्थं स्वरूपावस्थानं लक्षणं मोक्षं प्रत्येके
न रूपैरगणैरन्यात्मानं मोचयति संसारान्निवर्तयति यत्तेनैवैरगणोपरमाद्यभावेपि ज्ञानं मोक्षस्य कारणं भवत्येवेति ज्ञापितम् उक्तं च त

रूपैस्समभिरेव तु ब्रह्मात्मानमात्मना प्रकृतिः सैव च पुरुषार्थं प्रतिविमोचयत्येकरूपेण ६३ ॥

पावेदानीषु पूर्णबोधे तदमोहो प्रतिबद्धोपहातदामोक्षो विनिश्चितः किञ्चुदृष्टुः खननशयीति शैवेरगणोपरमोदृष्टुः खं यथोचितमवतर-
केशः तथा च विषयजिह्वास्वरूपैरगणस्य विषयदोषदर्शनं तन्मस्य पुनर्भोगिष्यतीति तामात्रं फलं ननु मोक्षोपि एवं हीनिरोधरूपोपरमस्यापि
पमादिसाध्यस्यैतादृशेनैव फलं न मोक्षः श्रुतिपुत्रानैकलभ्यत कथनादित्यास्मां विलसः ६३ ॥ सदाशिवो बोद्धा तु सदाशिवानि ॥ २ ॥

संख्यन.
२६

भवतु ज्ञानादेव केवलं तदेव तु कस्मात्किमाकारं च तदाह एवमिति उक्तमकारपुरुषोचराभ्यासात्पुनः^{पुन} श्रितानरूपा सिद्धिमासनात्केवलं
पुरुषमात्रोचरं ज्ञानं साक्षात्कार उत्पद्यते तस्यैः एतेन निदिध्यासनसहकृतेन मनसि वा त्तोचरनिर्विकल्पकसाक्षात्कारे भवति न मुक्तानु
मानाभ्यां तपोस्तत्रासामर्थ्यादिति बोधितमप्याह समानं तत्रेभगवान्मतज्जलिः अतस्मै एतन्नमस्तानुमानमत्राभ्यासस्य विषयावि

एवं तत्ताभ्यासात्तास्मिन्नेनाहमित्यपरिशेषम् अविषयपादिभुदं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ६५ ॥ २ ॥

शेषार्थेत्वादिति आकारमाह नास्तीत्यादि नास्तीत्यस्य न कर्तास्तीत्यर्थः तेन बुद्धिभिर्ज्ञोहमिति प्राप्तम् न मेदुःखमिति शेषत्वेन दुःखाद्या
रथाभावे सध्यः नाहमित्यनेनाहंकारभेदग्रहः नास्ति परिशेषोपस्थादित्यपरिशेषं चरमेतस्य सप्रधाप्राप्तमभिमतेत्यादिना योगसूत्रेणो
क्तमविषयपातव्यधिकरणप्रकारभावादिभुदं प्रमात्मकं मिथ्याज्ञानवासनोन्मूलनक्षमम् एवं विधुयवात्मसाक्षात्कारस्तत्तत्ता

न परेनोन्मत्तदभिभावः ६५ ॥

राम.
२६

ज्ञानेन

तत्तत्ज्ञानानन्तरं पुरुषः किं करोति तदाह तेनेति तेन पूर्वोक्तेन निवृत्तमसर्वाप्रवाभोगभेदसाक्षात्कारपक्षे बांजनिता तान्निवृत्तामकृतिं पश्य
ति पुरुषः भेदकवदवस्थितः स्वस्थः पथाकश्चित्तेहकोरुहः स्योमीतन्यादिषु वर्तमानं न तेकीं स्वस्थो निर्विकल्पो निराकुलः पश्यति
एवं पुरुषोपि तासु पोमवस्था सुवर्तमानां प्रकृतिं पश्यतीत्यं प्रकृतिः स्वगुणैः पुरुषान् भ्रातिमोचयति च ६५ ननु नित्ययोः प्रकृतिपुरुषयोः
तासु

तेन निवृत्तमसर्वाप्रवाभोगभेदसाक्षात्कारपक्षे बांजनिता तान्निवृत्तामकृतिं पश्यति पुरुषः भेदकवदवस्थितः स्वस्थः ६५ दृष्टामये
सुपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्तन्या सति संयोगे पितयोः मयोजननास्ति सर्गस्य ६६ ॥ २ ॥ २ ॥

संयोगसत्तात्कथं तस्याः प्रसवमिति तत्तत्तदाह दृष्टेति तपो संयोगेपि सर्गस्य जनने मयोजनं मयुज्यते नेनेति मुत्पत्त्या सहकारिकारणा
कीति तयोर्मेघे अन्नाप्रकृतिः उपरमति नमस्तेरत्यनपः तत्कथं नास्ति तदाह दृष्टामयेति तयोर्मेघे एकः पुरुषः स्वभिनिर्पेक्षसम्यकीह
भ्रातीत्येव गुणप्रकृतिर्मया दृष्टे सुपेक्षको भवत्युपरमतेतत्तद्गोपाद्यावेशरहितो भवति पथान तेकी दृष्टासम्भः तथा च प्रसवे पुरुषस्य

प्रकृतिभेदाग्रहः सहकारिदृष्टेने सति तसु
नास्तीति भावः ६६ ॥

संख्येन. ननु भिद्यते हृदयमिच्छिद्यने सर्वसंशयाः दीपने चास्य कर्मोपाशितस्मिन् दृष्टे पश्येत्तादृशानुयातज्ञानान्नरमेव मोक्षे सर्वकर्मस्य
 २० गदेहाय भावस्य च नात्तु पंमरुतिरशेनं ज्ञानेरेह स्पष्टे मुना ज्ञाह सम्पत्तिरिति सम्पत्तानं भिष्याज्ञानोच्छेदकर्मज्ञानं तदधिगमात्तु त्वनेः
 धर्मोदीनादेहारम्भकानां धर्मोदीनां सच्चितक्रियमाणानां दृग्धीजभावानामकारणं साधये सफलतादाहना सामर्थ्ये तस्योक्तप

सम्पत्तानाधिगमादूर्मादीनामकारणामौ तित्ति संस्कारवशाच्च कश्चमिव दूतशरीरः ६० ॥ २ ॥

माणादिवक्षितविवेकेन प्राप्तौ संस्कारेदेहारम्भकादृष्टं दृष्टादूतशरीरसिद्धिपथाकुलालयापारविगमेयिवेगवशाच्च कश्चमिव दूतशरीरः
 प्रियस्य भोगेकनाशत्वात् अतएव तत्तावदेव विर्यावन्नविमोक्षेपसम्पत्त्यदत्तुक्तं सुतौ भोगेन तितरेष्वपि त्वेति वेदान्तेषु
 भागवता आसेन च तथा च तत्तज्ञाने सति कर्मस्य परत्यस्य प्रथमतस्तज्ञानप्रागभावस्य नष्टत्वात् फलामुत्पादमात्रमर्थो न देहा

यमादीनामिति सः ६० ॥

राम.
२०

ननु यद्युत्पन्नतत्तज्ञानोपि तित्ति कदा तर्हि मोक्षं गच्छति तत्राह मासे भोगेन प्रारब्धस्य तः शरीरस्य मेहे विनाशस्तस्मिन्मासे सति चरितार्थत्वात् बुद्धितत्तादिहा एकतभोगपवर्गलक्षणाप्रयोजनकत्वात्प्रधानस्य पुरुषमतिविनिर्दूतो संयोगभावलक्षणात्पेउभयस्य उभयगुण

मासे शरीरमेवेव चरितार्थत्वात्प्रधानविनिर्दूतो
 ऐकानिकमात्मनिकमुपपन्नैव समाप्नोति ६० ॥

कैवल्यादुःखविनाशमाप्नोति इयं किं तदाह ऐकानिकमवश्यं भाविश्रायनिकं पुनर्दुःखजातीयानुत्पत्तिविशिष्टम् एतद्विशेषणक।
 त्वाकैवल्यामुपपन्नमात्मसाक्षात्कारवानपुरुषमस्तीणाशेषकत्वः भोगेन प्रारब्धस्य सप्तवर्षमात्मनिकं दुःखविनाशमाप्नोती

तिसमुद्रापर्यः ६० ॥

संख्यचं. २८ मेधावद्विज्ञासार्थमाह पुरुषार्थमिति पुरुषस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षार्थं यस्यात्तादृशं ज्ञानं गुरोर्वहनादुरवरोधं परमर्षिणा कथितं यत्र
निनिमित्तं सममीपज्ञाननिमित्तमित्यर्थः ६६ एतद्गवतापतत्तज्ज्ञानमुक्तं स्पष्टं आगमस्तत्राह एतदिति यवित्रं पावनं सर्वपापना
शक्यतात् अयं सर्वभ्यः पवित्रेभ्यो मुख्यमुनिः कथितः आसुरपेः नुकम्पामहर्हो कथितवान् सपुनः पञ्चशिरसापवासात्तवान्

पुरुषार्थं ज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम् स्थितुं त्यजित्वा लयाश्चिन्तयेत् प्रभूतानाम् ६७ एतत्तद्विज्ञम
ग्रं मुनिगुरुरपे नुकम्पामहर्हो आसुरिरपि पञ्चशिरसापतेन बहुधा कृतं तन्म ७० शिष्यपरम्परया
तमीश्वरह्येन वैतदापोभिः संहितप्रमार्पमतिना सम्यग्विज्ञायताम् ७१ ॥ २ ॥ २ ॥

तेन बहुधा शिष्योपदेशद्वारा प्रकाशितमित्यर्थः ७० ईश्वरकृतेन कृतं तस्मात्साक्षात्प्राप्तं तत्राह शिष्येति श्रुत्या रम्यं नदीविशेष
स्तद्विशिष्टं पयमप्यार्थे तु अत उक्तमर्थमिति किं कृत्वा सम्यगध्यायनभावनाभ्यां सिद्धानं विज्ञाय ७१ ॥ शिवः

राम.
२८

संख्यचं. २९ एतच्च शास्त्रार्थस्वरूपा व्याख्यानं तु प्रकरणमिदं समाह्वयं पश्चित्तु स पुरुषमहमादिषष्टिपदार्थं तु तादृकतु स्येऽर्थोक्तोऽर्थः किं
समस्यां कारिका समाह्वयं कथिताः किंभूताः आख्यायिका विरहिताः कथायतिरहं नादिरहिताः तथा परवादविवर्जिताश्च यद्वदृशेनोत्था
पमरहिताश्चेत्यर्थः तत्र पपा कथितोक्तवदध्यायान्तुर्थेऽध्याये आख्यायिका पञ्चमे परवादस्तथा नववर्तित इति मात्रः यष्टिपदा

समस्यां किल पेषाः कृत्वा स्वयष्टितु स्य आख्या
यिका विरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ७२ इति सां
ख्यकारिकाः विमेषो विजयते तस्मै ॥ ३३ ॥

योगशिताग्रन्यान्तरे पपा पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिरहंकारश्चैव गुणस्त्रयः तन्नात्र मिद्विषयं भूतं मीतिकार्याः स्यतादृशविषयपः पञ्चविध
संयोजनं बहुषुः करणा नाम सामर्थ्यमप्यविशेषाध्यातम् इति यष्टिः पदार्थानामप्यभिस्सहसिद्धिमिति तया वाच्यं तत्
यष्टिपदार्थविवेचनांश्चैव प्रकरणं किन्तु तन्मैवेति सिद्धम् ७२ इति श्रीयोगमार्गविन्दतीर्थप्रणयनाय पयशतीर्थे कृता संख्य

राम.
२९

संख्यचं. २९
संख्या ७०/५०